

Котлован

Андрій Платонов

Андрій Платонов

КОТЛОВАН

Повість.

Переклад: Віктор Часник

1

В день тридцятиліття особистого життя Вощеву дали розрахунок з невеликого механічного заводу, де він здобував кошти для свого існування. У документі про звільнення йому написали, що він усувається з виробництва внаслідок зростання слабосилості в ньому і задумі серед загального темпу праці. Вощев взяв на квартирі речі в мішок і вийшов назовні, щоб на повітрі краще зрозуміти своє майбутнє. Але повітря було порожнє, нерухомі дерева дбайливо тримали спеку в листях, і нудно лежала пилюка на безлюдній дорозі — в природі було таке становище.

Вощев не знав, куди його тягне, і сперся в кінці міста на низьку огорожу однієї садиби, в якій привчали безсімейних дітей до праці і користі. Далі місто припинялося — там була лише пивна для заробітчан і низькооплачуваних категорій, яка стояла, як установа, без всякого двору, а за пивною височів глиняний пагорб, і старе дерево росло на ньому одне серед світлої погоди. Вощев добрів до пивної і увійшов туди на щирі людські голоси. Тут були невитримані люди, що вдавалися до забуття свого нещастя, і Вощеву стало затишніше і легше серед них. Він був присутній в пивній до вечора, поки не зашумів вітер мінливої погоди; тоді Вощев підійшов до відчиненого вікна, щоб помітити початок ночі, і побачив дерево на глинистому пагорку — воно хиталося від негоди, і з таємним соромом загортались його листя.

Деся, напевно в саду радторгслужбовців, нудився духовий оркестр; одноманітна, нездійснена музика неслася вітром в природу через пустку біля яру; нездійснена тому що йому нечасто належала радість, і він нічого не міг учинити рівнозначного музиці та проводив свій вечірній час нерухомо. Після вітру знову настала тиша, і її покрив ще більш тихий морок. Вощев сів біля вікна, щоб спостерігати ніжну темряву ночі, слухати різні сумні звуки і мучитися серцем, оточеним жорсткими кам'янистими костями.

-Гей, харчовий! — пролунало в уже замовкшому закладі. — Дай нам пару кухликів — в порожнину налити!

Вощев давно виявив, що люди в пивну завжди приходили парами, як наречені, а іноді цілими дружними весіллями. Харчовий службовець на цей раз пива не подав, і двоє прийшли покрівельники витерли фартухами спрагли роти.

— Тобі, бюрократ, робоча людина одним пальцем повинна наказувати, а ти пишаєшся!

Але харчовий беріг свої сили від службового зносу для особистого життя і не вступав у розбіжності.

— Установа, громадяни, закрита. Займіться чимось на своїй квартирі.

Покрівельники взяли з блюдечка в рот по солоної сушці і вийшли геть. Вощев залишився один в пивній.

— Громадянин! Ви вимагали тільки одну кружку, а сидите тут безстроково! Ви платили за напій, а не за приміщення!

Вощев захопив свій мішок і відправився в ніч. Небо запитально світило над Вощевим болісною силою зірок, але в місті вже були погашені вогні, і хто мав можливість, той спав, наївшись вечерею. Вощев спустився по крихтам землі в яр і ліг там животом вниз, щоб заснути і розстатися з собою. Але для сну потрібен був спокій розуму, довірливість його до життя, прощення прожитого горя, а Вощев лежав в сухий напрузі свідомості і не знав — чи корисний він в світі або все без нього благополучно обійдеться? З невідомого місця подув вітер, щоб люди не задихнулися, і слабким голосом сумніву дав знати про свою службу приміський собака.

— Нудно собаці, він живе завдяки одному народженню, як і я.

Тіло Вощева зблідле від втоми, він відчув холод на віях і закрив ними теплі очі. Пивник вже освіжав свій заклад, вже хвилювалися кругом вітри і трави від сонця, коли Вощев з жалем відкрив очі, що налилися вологою силою. Йому знову треба було жити і харчуватися, тому він пішов у завком — захищати свою непотрібну працю.

— Адміністрація каже, що ти стояв і думав серед виробництва, — сказали в завкомі.

— Про що ти думав, товариш Вощев?

— Про план життя.

— Завод працює по готовому плану тресту. А план особистого життя ти міг би опрацьовувати в клубі або в червоному куточку.

— Я думав про план спільного життя. Свого життя я не боюся, воно мені не загадка.

— Ну і що ж ти б міг зробити?

— Я міг вигадати щось на кшталт щастя, а від душевного сенсу покращилася б продуктивність.

— Щастя відбудеться від матеріалізму, товариш Вощев, а не від сенсу. Ми тебе відстояти не можемо, ти людина несвідома, а ми не хочемо опинитися в хвості мас.

Вощев хотів попросити який-небудь найслабшої роботи, щоб вистачило на прожиток: думати ж він буде в позаурочний час; але для прохання потрібно мати повагу до людей, а Вощев не бачив від них почуття до себе.

— Ви боїтеся бути в хвості: він — кінцівка, і сіли на шию!

— Тобі, Вощев, держава дала зайву годину на твою задумливість — працював вісім, тепер сім, ти б і жив — мовчав! Якщо всі ми відразу замислимося, то хто діяти буде?

— Без думи люди діють безглуздо! — вимовив Вощев в роздумі.

Він пішов з завкому без допомоги. Його піший шлях лежав серед літа, по сторонам будували будинки і технічний благоустрій — в тих будинках будуть безмовно існувати

донині безпритульні маси. Тіло Вощева було байдуже до зручності, він міг жити не знемагаючи в відкритому місці і нудився своїм нещастям під час ситості, в дні спокою бувшої квартири. Йому ще раз довелося минути приміську пивну, ще раз він подивився на місце свого нічлігу — там залишилося щось спільне з його життям, і Вощев опинився в просторі, де був перед ним лише горизонт і відчуття вітру в схилене обличчя. Через версту стояв будинок шосейного наглядача. Звикнувши до порожнечі, наглядач голосно сварився з дружиною, а жінка сиділа біля відчиненого вікна з дитиною на колінах і відповідала чоловікові вигуками лайки; сама же дитина мовчки щипала оборку своєї сорочки, розуміючи, але нічого не кажучи. Це терпіння дитини підбадьорило Вощева, він побачив, що мати і батько не відчують сенсу життя і роздратовані, а дитина живе без докору, виростаючи собі на муки. Тут Вощев вирішив напружити свою душу, не шкодувати тіла на роботу розуму, з тим щоб незабаром повернутися до дому дорожнього наглядача і розповісти осмисленій дитині таємницю життя, що весь час забувається його батьками. "Їх тіло зараз блукає автоматично, — спостерігав батьків Вощев, — сутності вони не відчують" .

— Чому ви не відчуваєте суті? — запитав Вощев, звернувшись у вікно. — У вас дитина живе, а ви лаєтесь, вона же весь світ народилася закінчити. Чоловік і дружина зі страхом совісті, прихованої за злостивістю лиць, дивилися на свідка. — Якщо вам нічим спокійно існувати, ви б поважали свою дитину — вам краще буде.

— А тобі чого тут треба? — зі злісною тонкістю в голосі запитав наглядач дороги. — Ти йдеш і йди, для таких і дорогу замостили ...

Вощев стояв серед шляху не наважуючись. Сім'я чекала, поки він піде, і тримала своє зло у запасі.

— Я б пішов, але мені нікуди. Далеко тут до іншого якого-небудь міста?

— Близько, — відповів наглядач, — якщо не будеш стояти, то дорога доведе.

— А ви шануйте свою дитину, — сказав Вощев, — коли ви помрете, то вона буде. Сказавши ці слова, Вощев відійшов від будинку наглядача на версту і там сів на край канави; але незабаром він відчув сумнів у своєму житті і слабкість тіла без істини, він не міг далі працювати і ступати по дорозі, не знаючи точного устрою всього світу і того, куди треба прагнути. Вощев, стомлений роздумами, ліг в пилові, проїжджі трави; було жарко, дув денний вітер, і десь кричали півні на селі — все віддавалося безвідповідальному існуванню, один Вощев відокремився і мовчав. Померлий, палий лист лежав поруч з головою Вощева, його приніс вітер з далекого дерева, і тепер цьому листу належала смиренність в землі.

Вощев підібрав відсохлий лист і сховав його в таємне відділення мішка, де він зберігав всякі предмети нещастя і безвісності. "Ти не мав сенсу життя, — зі скупістю співчуття вважав Вощев, — лежи тут, я дізнаюся, нащо ти жив і загинув. Раз ти нікому не потрібен і валяєшся серед усього світу, то я тебе буду зберігати і пам'ятати ".

— Все живе і потерпає на світі, нічого не усвідомлюючи, — сказав Вощев поблизу дороги і встав, щоб іти, оточений загальним терплячим існуванням. — Наче хтось один або кілька небагатьох витягли з нас переконане почуття і взяли його собі.

Він йшов по дорозі до знемоги; знемагав же Вощев скоро, як тільки його душа згадувала, що істину вона перестала знати. Але вже було видно місто далеко; диміли його кооперативні пекарні, і вечірнє сонце висвітлювало пил над будинками від руху населення. Те місто починалося кузнею, і в ній під час проходу Вощева чинили автомобіль від бездорожньої їзди. Жирний каліка стояв біля конов'язі і звертався до коваля:

— Мишко, насип тютюню: знову замок вночі зірву! Коваль не відповідав з-під автомобіля. Тоді покалічений штовхнув його милицею в зад.— Мишко, краще кинь працювати — насип: збитків нароблю!

Вощев призупинився близько каліки, тому що по вулиці рушив з глибини міста стрій дітей-піонерів з втомленою музикою попереду.

— Я ж вчора тобі цілий рубль дав, — сказав коваль. — Дай мені спокій хоч на тиждень! А то я терплю-терплю і милиці твої спалю!

— Пали! — погодився інвалід. — Мене хлопці на візку доставлять — дах з кузні зірву! Коваль відволікся видом дітей і, добріючи, насипав однорукому тютюну в кисет: — Грабуй, сарана!

Вощев звернув увагу, що у каліки не було ніг — однієї зовсім, а замість іншої знаходилася дерев'яна приставка; тримався понівечений опорою милиць і підсобною напругою дерев'яного відростка правої відсіченої ноги. Зубів у інваліда не було ніяких, він їх спрацював начисто на їжу, зате наїв величезне обличчя і огрядний залишок тулуба; його коричневі, скупі відкриті очі спостерігали сторонній для них світ з жадібністю знедоленості, з тугою накопиченої пристрасті, а в роті його терлися ясна, вимовляючи нечутні думки безногого. Оркестр піонерів, віддалившись, заграв музику молодого походу. Повз кузні, з свідомістю важливості свого майбутнього, ступали точним маршем босі дівчинки; їх слабкі, підростаючі тіла були одягнені в матроски, на замислених, уважних головах вільно лежали червоні берети, і їх ноги були покриті пухом юності. Кожна дівчинка, рухаючись в міру загального ладу, посміхалася від почуття свого значення, від свідомості серйозності життя, необхідної для безперервності ладу і сили походу. Будь-яка з цих піонерок народилася в той час, коли в полях лежали мертві коні соціальної війни, і не всі піонери мали шкіру у годину свого походження, тому що їх матері харчувалися лише запасами власного тіла; тому на обличчі кожної піонерки залишилися труднощі немічі раннього життя, убогість тіла і краси вираження. Але щастя дитячої дружби, здійснення майбутнього світу в грі юності і гідність своєї суворой волі позначили на дитячих обличчях важливу радість, що замінила їм красу і домашню угодваність. Вощев стояв з острахом перед очима ходи цих невідомих йому, схвильованих дітей; він соромився, що піонери, напевно, знають і відчувають більше його, тому що діти — це час, що доспіває в свіжому тілі, а він, Вощев, усувається діючою молодістю, яка поспішає, в тишу безвісті, як марна спроба життя досягти своєї мети. І Вощев відчув сором і енергію — він захотів негайно відкрити загальний, довгий сенс життя, щоб жити попереду дітей, швидше їх смаглявих ніг, наповнених твердою ніжністю. Одна піонерка вибігла з лав в прилеглу до кузні житню

ниву і там зірвала рослину. Під час своєї дії маленька жінка нахилилась, оголивши родимку на опухлому тілі, і з легкістю невідчутної сили зникла мимо, залишаючи жаль у двох глядачів — Вощева і каліки. Вощев подивився на інваліда; у того надулося лице безвихідною кров'ю, він простогнав звук і поворушив рукою в глибині кишені. Вощев спостерігав настрій могутнього покаліченого, але був радий, що виродку імперіалізму ніколи не дістануться соціалістичні діти. Однак каліка дивився до кінця піонерський хід, і Вощев побоявся за цілість і непорочність маленьких людей.

— Ти б дивився очима кудись геть, — сказав він інваліду. — Ти б краще закурив!

— Марш в сторону, укажчик! — вимовив безногий. Вощев не рухався. — Кому кажу? — нагадав каліка. — Отримати від мене захотів?!

— Ні, — відповів Вощев. — Я злякався, що ти на ту дівчинку своє слово скажеш або подієш як-небудь.

Інвалід в звичних муках нахилив свою велику голову до землі.

— Чого ж я скажу дитині, стерво. Я дивлюся на дітей для пам'яті, бо помру скоро.

— Це, напевно, на капіталістичній битві тебе пошкодили, — тихо промовив Вощев. — Хоча каліки теж старими бувають, я їх бачив.

Понівечений чоловік звернув свої очі на Вощева, в яких зараз було звірство, що перевершує розум; покалічений спочатку навіть помовчав від розлючення на перехожого, а потім сказав з повільністю жорстокості:

— Люди похилого віку такі бувають, а ось калічених таких, як ти, — нема.

— Я на війні справжньої не був, — сказав Вощев. — Тоді б і я повернувся звідти не повністю весь.

— Бачу, що ти не був: звідки ж ти дурень! Коли мужик війни не бачив, то він начебто баби, що не народжувала — ідіотом живе. Тебе ж крізь шкаралупу всього помітно!

— Ех! .. — жалібно вимовив коваль. — Дивлюся на дітей, а самому так і хочеться крикнути: "Хай живе Перше травня!"

Музика піонерів відпочила і заграла далеко марш руху. Вощев продовжував нудитися і пішов до цього міста жити. До самого вечора мовчки ходив Вощев по місту, немов в очікуванні, коли світ стане загальновідомий. Однак йому як і раніше було неясно на світі, і він відчував у темряві свого тіла тихе місце, де нічого не було, але ніщо нічому не перешкоджало початися. Наче заочно живучий, Вощев гуляв повз людей, відчуваючи наростаючу силу журливого розуму і все більш усамітнюючись в тіснєві своєї печалі. Тільки тепер він побачив середину міста і устрою його, що будується. Вечірню електрику вже було запалене на будівельних лісах, але польове світло тиші і в'янучий запах сну наблизилися сюди із загального простору і стояли недоторканими в повітрі.

Окремо від природи в світлому місці електрики з бажанням працювали люди, зводячи цегляні огорожі, крокували з ношею вантажу в тесовій маячній лісів. Вощев довго спостерігав будівництво невідомої йому вежі; він бачив, що робітники ворушилися рівномірно, без різкої сили, але щось вже прибуло в будівлі для її

завершення.

— Невже не убувають люди в почутті свого життя, коли прибувають їх споруди? — не наважувався вірити Вощев. — Будинок людина побудує, а сама розладнається. Хто жити тоді буде? — сумнівався Вощев на ходу.

Він відійшов з середини міста на кінець його. Поки він рухався туди, настала безлюдна ніч; лише вода і вітер населяли вдалині цей морок і природу, і одні птиці зуміли оспівати смуток цієї великої речовини, тому що вони літали звверху і їм було легше. Вощев забрів в пустир і виявив теплу яму для ночівлі; знизившись в цю земну западину, він поклав під голову мішок, куди збирав для пам'яті і помсти всяку безвість, засмутився і з тим заснув. Але якийсь чоловік увійшов на пустир з косою в руках і почав сікти трав'яні гаї, що росли тут споконвіку. До півночі косар дійшов до Вощева і визначив йому встати і піти з площі.

— Чого тобі! — неохоче говорив Вощев. — Яка тут площа, це зайве місце.

— А тепер буде площа, тепер тут належить бути кам'яній справі. Ти вранці приходи подивитися на це місце, а то воно скоро зникне навіки під устроєм.

— А де ж мені бути?

— Ти сміливо можеш в бараці досипати. Іди туди і спи до ранку, а вранці ти вияснишся.

Вощев пішов по оповіді косаря і незабаром помітив дощатий сарай на колишньому городі. Усередині сараю спали на спині сімнадцять або двадцять чоловік, і пригашена лампа висвітлювала несвідомі людські обличчя. Всі сплячі були худі, як померлі, тісне місце між шкірою і кістками у кожного було зайнято жилами, і по товщині жил було видно, як багато крові вони повинні пропускати під час напруги праці. Ситець сорочок з точністю передавав повільну освіжаючу роботу серця — воно билося поблизу, у темряві спустошеного тіла кожного, хто заснув. Вощев вдивився в обличчя ближнього сплячого — чи не виражає воно безмовного щастя задоволеної людини. Але сплячі той лежав замертво, глибоко сховались його очі, і охололі ноги безпорадно витягнулися в старих робочих штанах. Крім дихання, в бараку не було звуку, ніхто не бачив снів і не розмовляв зі спогадами, — кожний існував без усякого надлишку життя, і під час сну залишалося живим тільки серце, що береже людину. Вощев відчув холод втоми і ліг для тепла серед двох тіл сплячих майстрових. Він заснув, незнайомий цим людям, які закрили свої очі, і задоволений, що біля них ночує, — і так спав, не чуючи істини, до світлого ранку.

2

Вранці Вощеву вдарив якийсь інстинкт в голову, він прокинувся і слухав чужі слова, не відкриваючи очей.

— Він слабкий!

— Він несвідомий.

— Нічого: капіталізм з нашої породи робив дурнів, і цей — теж залишок мороку.

— Аби він по стану підходив: тоді — годиться.

— Роздивляючись по його тілу, клас його бідний.

Вощев в сумніві відкрив очі на світ дня, що вже настав. Вчорашні сплячі живими стояли над ним і спостерігали його немичне положення.

— Ти навіщо тут ходиш і існуєш? — запитав один, у якого від виснаження слабо росла борода.

— Я тут не існую, — сказав Вощев, соромлячись, що багато людей відчують зараз його одного. — Я тільки думаю тут.

— А заради чого ж ти думаєш, себе мучиш?

— У мене без істини тіло слабшає, я працею годуватися не можу, я замислювався на виробництві, і мене скоротили ...

Всі майстри мовчали проти Вощева: їхні обличчя були байдужі і нудні, рідкісна, заздалегідь стомлена думка висвітлювала їх терплячі очі.

— Що ж твоя істина! — сказав той, хто говорив раніше. — Ти ж не працюєш, ти не переживаєш речовини існування, звідки ж ти згадаєш думку!

— А навіщо тобі істина? — запитала інша людина, розімкнувши уста, що спіклися від безмовності. — Тільки в розумі у тебе буде добре, а зовні гидко.

— Ви вже, напевно, все знаєте? — з острахом слабкої надії запитав їх Вощев.

— А як же інакше? Ми ж усім організаціям існування даємо! — відповів низький чоловік зі свого висохлого рота, біля якого від виснаження слабо росла борода.

В цей час відчинився дверний вхід, і Вощев побачив нічного косаря з артільним чайником: окріп вже встиг на плиті, яка топилася на дворі барака; час пробудження минув, настала пора харчуватися для денної праці ... Сільський годинник висів на дерев'яній стіні і терпляче йшов силою тяжіння мертвого вантажу; рожева квітка була зображена на зовнішності механізму, щоб втішати всякого, хто бачить час. Майстри сіли в ряд по довжині столу, косар, який відав жіночою справою в бараці, нарізав хліб і дав кожній людині шмат, а в добавок ще по шматку вчорашньої холодної яловичини. Майстри почали серйозно їсти, приймаючи в себе їжу як належне, але не смакуючи нею. Хоча вони і володіли сенсом життя, що рівносильно вічному щастю, однак їхні обличчя були похмурі і злі, а замість спокою життя вони мали виснаження.

Вощев зі скупістю надії, зі страхом втрати спостерігав цих сумно існуючих людей, здатних без торжества зберігати всередині себе істину; він вже був задоволений і тим, що істина містилась на світі в ближньому до нього тілі чоловіка, який зараз тільки говорив з ним, значить, достатньо лише бути близько тої людини, щоб стати терплячим до життя і працездатним.

— Іди з нами їсти! — покликали Вощева люди, які їли.

Вощев встав і, ще не маючи повної віри в загальну необхідність світу, пішов їсти, соромлячись і тоскуючи.

— Що ж ти такий нужденний? — запитали у нього.

— Так, — відповів Вощев. — Я тепер теж хочу працювати над речовиною існування.

За час сумнівів в правильності життя він рідко їв спокійно, завжди відчуючи свою нудящу душу. Але тепер він поїв холоднокровно, і найбільш активний серед майстрових, товариш Сафронов, повідомив йому після харчування, що, мабуть, і Вощев

тепер годиться в роботу, тому що люди нині стали дороги, нарівні з матеріалом; уже кілька днів поспіль ходить профуповноважений по околицях міста і порожніх місцях, щоб зустріти безгосподарних бідняків і утворити з них постійних трудівників, але зрідка когось приводить — весь народ зайнятий життям і трудом. Вощев вже наївся і встав серед сидячих.

— Чого ти піднявся? — запитав його Сафронов.

— Сидячи у мене думка ще гірше розвивається. Я краще постою.

— Ну, стій. Ти, напевно, інтелігенція — тієї аби посидіти та подумати.

— Поки я був несвідомим, я жив ручною працею, а вже потім — не побачив значення життя і ослабнув.

До бараку підійшла музика і заграла особливі життєві звуки, в яких не було ніякої думки, але зате було радісне передчуття, що приводило тіло Вощева в стан, що деренчав від радості. Тривожні звуки раптової музики давали почуття совісті, вони пропонували заощадити час життя, пройти даль надії до кінця і досягти її, щоб знайти там джерело цього хвилюючого співу і не заплакати перед смертю від туги даремності. Музика перестала, і життя осіло всією колишньою вагою. Профуповноважений, вже знайомий Вощеву, увійшов в робоче приміщення і попросив всю артіль пройти один раз поперек старого міста, щоб побачити значення тої праці, яка почнеться на викошеному пустирі після ходи. Артіль майстрових вийшла назовні і зі збентеженням зупинилася проти музикантів. Сафронов удавано покашлював, соромлячись громадської честі, зверненої до нього у вигляді музики. Землекоп Чиклин дивився з подивом і очікуванням — він не відчував своїх заслуг, але хотів ще раз прослухати урочистий марш і мовчки порадіти. Інші боязко опустили терплячі руки. Профуповноважений від турбот і діяльності забував відчувати самого себе, і так йому було легше; в суєті згуртовування мас і організації підсобних радощів для робітників він не пам'ятав про втіху задоволеннями особистого життя, худнув і спав глибоко ночами. Якби профуповноважений збавив хвилювання своєї роботи, згадав про нестачу домашнього майна в своєму сімействі або погладив би вночі своє зменшене пристаріле тіло, він би відчув сором існування за рахунок двох відсотків сумлінної праці. Але він не міг зупинятися і мати споглядальну свідомість. З швидкістю, що походить від неспокійної відданості трудящим, профуповноважений виступив вперед, щоб показати місто, що розселилося садибами кваліфікованим майстровим, тому що вони повинні сьогодні почати будівництвом ту єдину будівлю, куди увійде на поселення весь місцевий клас пролетаріату, — і той спільний дім піднесеться над усім садибним, дворовим містом, а малі одноосібні будинки спорожніють, їх непроникно покриє рослинний світ, і там поступово зупинять дихання вичахлі люди забутого часу. До бараку підійшли кілька кам'яних укладальників з двох новоспоруджуваних заводів, профуповноважений напружився від захоплення останньої хвилини перед маршем будівельників по місту; музиканти доклали духові приналежності до губ, але артіль майстрових стояла нарізно, не готова йти. Сафронов зауважив удавану старанність на обличчях музикантів і образився за принижувану музику.

— Це що ще за іграшку придумали? Куди це ми підемо — чого ми не бачили!

Профуповноважений втратив готовність особи і відчув свою душу — він завжди її відчував, коли його зобижали.

— Товариш Сафронов! Це окрпрофбюро хотіло показати вашій першій зразковій артілі жалість старого життя, різні бідні оселі і нудні умови, а також кладовище, де ховалися пролетарі, які померли до революції без щастя, — тоді б ви побачили, яке це пропаще місто стоїть серед рівнини нашої країни, тоді б ви відразу дізналися, навіщо нам потрібен спільний дім пролетаріату, який ви почнете будувати слідом за тим ...

— Ти нам не пере догоджуй! - заперечуючи виголосив Сафронов. — Що ми — чи не бачили дріб'язкових будинків, де живуть різні авторитети? Відведи музику в дитячу організацію, а ми впораємося з будинком по одній своїй свідомості.

— Значить, я передогодженець? — все більш здогадуючись, лякався профуповноважений. — У нас є в профбюро один якийсь алілуйщик, а я, значить, передогодженець?

І, захворівши серцем, профуповноважений мовчки пішов до установи союзу, і оркестр за ним. На викошеному пустирі пахло померлою травою і сирістю оголених місць, чому ясніше відчувався загальний смуток життя і туга марності. Вощеву дали лопату, він стиснув її руками, наче хотів добути істину з земного праху; знедолений, Вощев згоден був і не мати сенсу існування, але бажав хоча б спостерігати його в речовині тіла іншої, ближньої людини, — і щоб перебувати поблизу тої людини, міг пожертвувати на працю все своє слабе тіло, стомлене думкою і безглуздям. Серед пустиря стояв інженер — не стара, але сива від рахунку природи людина. Весь світ він представляв мертвим тілом — він судив його за тими частинами, які вже були їм обернені в споруди: світ всюди піддавався його уважному, з багатою уявою розуму, обмеженому лише свідомістю відсталості природи; матеріал завжди здавався точності і терпінню, значить, він був мертвий і пустельний. Але людина була жива і гідна серед всієї похмурої речовини, тому інженер зараз ввічливо посміхався майстровим. Вощев бачив, що щоки у інженера були рожеві, але не від вгодованості, а від зайвого серцебиття, і Вощеву сподобалося, що у цієї людини хвилюється і б'ється серце. Інженер сказав Чиклину, що він вже розбив земляні роботи і розмітив котлован, і показав на вбиті кілочки: тепер можна починати. Чиклин слухав інженера і додатково перевіряв його розбивку своїм розумом і досвідом — він під час земляних робіт був старшим в артілі, ґрунтова праця була його найкращою професією; коли ж настане пора бутового мурування, то Чиклин підкориться Сафронову.

— Мало рук, — сказав Чиклин інженеру, — це змор, а не робота — час всю користь з'їсть.

— Біржа обіцяла надіслати п'ятдесят чоловік, а я просив сто, — відповів інженер. — Але відповідати будемо за всі роботи в матерiku тільки ви і я: ви — провідна бригада.

— Ми вести не будемо. А будемо рівняти всіх з собою. Аби люди явилися.

І сказавши це, Чиклин встромив лопату в верхню м'якоть землі, зосередивши вниз байдуже задумане обличчя. Вощев теж почав рити ґрунт вглиб, пускаючи всю силу в

лопату, він тепер допускав можливість того, що дитинство виросте; радість зробиться думкою і майбутній чоловік знайде собі спокій в цьому міцному будинку, щоб дивитися з високих вікон в простягнений світ, який чекає його. Уже тисячі билин, корінців і дрібних ґрунтових притулків старанної тварі він знищив назавжди і працював в тіснинах тужливої глини. Але Чиклин його випередив, він давно залишив лопату і взяв лом, щоб кришити нижні стислі породи. Скасовуючи старовинний природний устрій, Чиклин не міг його зрозуміти. Від свідомості нечисленності своєї артілі Чиклин спішно ламав віковий ґрунт, звертаючи все життя свого тіла в удари по мертвих місцях. Серце його звично билось, терпляча спина виснажувалась потом, ніякого сала, що оберігає, у Чиклина під шкірою не було — його старі жили і нутрощі близько підійшли назовні, він відчував навколишнє без розрахунку і свідомості, але з точністю. Колись він був молодший і його любили дівчата — з жадібності до його потужного тіла, яке бреше куди попало і яке не зберігало себе і було віддано всім. У Чиклині тоді багато потребували як в укритті і спокої серед його вірного тепла, але він хотів вкривати занадто багатьох, щоб і самому було чого відчувати, тоді жінки і товариші з ревності покидали його, а Чиклин, сумуючи ночами, виходив на базарну площу і перекидав торгові будки або зовсім ніс їх куди-небудь геть, за що нудився потім у в'язниці і співав звідти пісні в літні вишневі вечори. До полудня старанність Вощева давала все менше і менше землі, він почав вже дратуватися від риття і відстав від артілі; лише один худий майстровий працював тихіше його. Цей задній був похмурий, нікчемний всім тілом, піт слабості капав в глину з його мутного одноманітного лиця, що обросло по колу рідким волоссям; при підйомі землі на уріз котловану він кашляв і винаджував з себе мокроту, а потім, заспокоївшись, закривав очі, немов бажаючи сну.

— Козлов! — крикнув йому Сафронов. — Тобі знову неможеться?

— Знову, — відповів Козлов своїм блідим голосом дитини.

— Насолоджуєшся багато, — сказав Сафронов. — Будемо тебе класти спати тепер на столі під лампою, щоб ти лежав і стидався.

Козлов подивився на Сафронова червоними сирими очима і промовчав від байдужого стомлення.

— За що він тебе? — запитав Вощев.

Козлов вийняв смітинку зі свого кістяного носа і подивився в сторону, неначе сумуючи про свободу, але насправді ні про що не тоскував.

— Вони кажуть, — відповів він, — що в мене жінки немає, — з зусиллям образи сказав Козлов, — що я вночі під ковдрою сам себе люблю, а вдень від порожнечі тіла жити не годжуся. Адже вони, як то кажуть, все знають!

Вощев знову став рити однакову глину і бачив, що глини і загальної землі ще багато залишається — ще довго треба мати життя, щоб перемогти забуттям і працею цей світ, що заліг, сховав у своїй темряві істину всього існування. Може бути, легше вигадати сенс життя в голові — адже можна ненавмисно здогадатися про нього або торкнутися його сумно поточним почуттям.

— Сафронов, — сказав Вощев заслабнувши терпінням, — краще я буду думати без

роботи, все одно весь світ не розриєш до дна.

— Не вигадася, — не відволікаючись, повідомив Сафронов, — у тебе не буде пам'яті речовини, а ти станеш на кшталт Козлова думати сам собі, як тварина.

— Чого ти стогнеш, сирота! — відгукнувся Чиклин спереду. — Дивись на людей і живи, поки родився.

Воцев подивився на людей і вирішив хоч якось жити, раз вони терплять і живуть: він разом з ними стався і помре в свій час нерозлучно з людьми.

— Козлов, лягай вниз обличчям, віддихаєшся! — сказав Чиклин. — Кашляє, зітхає, мовчить, горює! — так могили риють, а не доми.

Але Козлов не поважав чужій жалості до себе — він сам непомітно погладив за пазухою свої глухі старі груди і продовжував рити зв'язний ґрунт. Він ще вірив в наступ життя після побудови великих будинків і боявся, що в те життя його не приймуть, якщо він випаде туди жалібним нетрудовим елементом. Лише одне почуття зворушувало Козлова вранці — його серце ускладнювало битися, але все ж він сподівався жити в майбутньому хоча б маленьким залишком серця; однак через слабкість грудей йому доводилося під час роботи гладити себе зрідка поверх кісток і вмовляти пошепки терпіти. Уже пройшов південь, а біржа не прислала землекопів. Нічний косар трави виспався, зварив картоплин, полив їх яйцями, змочив маслом, надав вчорашньої каші, посипав зверху для розкоші кропом і приніс в казані цю збірну їжу для розвитку полеглих сил артілі. Їли в тиші, не дивлячись один на одного і без жадібності, не визнаючи за їжею ціни, неначе сила людини відбувається з однієї свідомості. Інженер обійшов своїм щоденним обходом різні неодмінні установи і з'явився на котлован. Він постояв осторонь, поки люди з'їли все з котла, і тоді сказав:

— У понеділок будуть ще сорок чоловік. А сьогодні — субота: вам вже пора кінчати.

— Як так кінчати? — запитав Чиклин. — Ми ще куб або півтора викинемо, раніше кінчати ні до чого.

— А треба кінчати, — заперечив виконавець робіт. — Ви вже працюєте більше шести годин, і є Закон.

— Той закон для одних втомлених елементів, — став на заваді Чиклин, — а в мене ще трохи сили залишилося до сну. Хто як думає? — запитав він у всіх.

— До вечора довго, — повідомив Сафронов, — чого життю даремно пропадати, краще зробимо річ. Адже ми не тварини, ми можемо жити заради ентузіазму.

— Може, природа нам що-небудь покаже внизу, — сказав Воцев.

— І то! — вимовив невідомо хто з майстрових.

Інженер нахилив голову, він боявся порожнього домашнього часу, він не знав, як йому жити одному.

— Тоді і я піду покреслю трохи і пальові гнізда порахую знову.

— А то що ж: іди покресли і порахуй! — погодився Чиклин. — Все одно земля скопана, кругом нудно — позбудемося, тоді призначимо життя і відпочинимо.

Виконувач робіт повільно відійшов. Він згадав своє дитинство, коли під свята прислуга мила підлогу, мати прибирала світлиці, а по вулиці текла незатишна вода, і

він, хлопчик, не знав, куди йому подітися, і йому було сумно і задумливо. Зараз теж погода пропала, над рівниною пішли повільні похмурі хмари, і в усій Росії тепер миять підлоги під свято соціалізму, — насолоджуватися якимось ще рано і ні до чого; краще сісти, задуматися і креслити частини майбутнього дома. Козлов від ситості відчув радість, і розум його збільшився.

— Всьому світу, як то кажуть, господарі, а жертви люблять, — повідомив Козлов. — Господар б собі враз будинок побудував, а ви помрете на порожній землі.

— Козлов, ти бидло! — визначив Сафонов. — На що тобі пролетаріат в будинку, коли ти одним своїм тілом радієш?

— Нехай радію! — відповів Козлов. — А хто мене любив хоч раз? Терпи, кажуть, поки старий капіталізм помре, тепер він скінчився, а я знову живу один під ковдрою, адже мені сумно!

Вощев захвилювався від дружби до Козлова.

— Смуток — це нічого, товариш Козлов, — сказав він, — це значить, наш клас весь світ відчуває, а щастя все одно далека справа ... Від щастя тільки сором почнеться!

Наступного часу Вощев і інші з ним знову встали на роботу. Ще високо було сонце, і жалібно співали птахи в освітленому повітрі, не тріумфуючи, а шукаючи їжі в просторі; ластівки низько мчали над похиленими риючими людьми, вони замовкали крилами від втоми, і під їх пухом і пір'ям піт нужди — вони літали з самої зорі, не перестаючи мучити себе для ситості пташенят і подруг. Вощев підняв одного разу птицю, що миттєво померла в повітрі і упала вниз: вона була вся в поту; а коли її Вощев обскуб, щоб побачити тіло, то в його руках залишилася мізерна печальна істота, що загинула від втоми своєї праці. І нині Вощев не шкодував себе на знищення зростлого ґрунту: тут буде будинок, в ньому будуть зберігатися люди від негоди і кидати крихти з вікон птицям, що живуть зовні. Чиклин, не видячи ні птахів, ні неба, не чуючи думки, неповоротко руйнував землю ломом, і його плоть виснажувалась в глинистій виїмці, але він не тужив від втоми, знаючи, що в нічному сні його тіло наповниться знову. Виморений Козлов сів на землю і рубав сокирою вапняк, що оголився; він працював, не пам'ятаючи часу і місця, спускаючи залишки своєї теплої сили в камінь, який він розсікав, — камінь нагрівався, а Козлов поступово холодів. Він міг би так весь непомітно померти, і зруйнований камінь був би його бідною спадщиною майбутнім зростаючим людям. Штани Козлова від руху заголились, крізь шкіру обтягувалися криві гострі кістки гомілок, як ножі з зазублинами. Вощев відчув від тих беззахисних кісток тужливу нервовість, чекаючи, що кістки прорвуть неміцну шкіру і вийдуть назовні; він спробував свої ноги в тих же кісткових місцях і сказав всім:

— Пора пошабашити! А то ви заморитесь, помрете, і хто тоді буде людьми?

Вощев не почув собі слово у відповідь. Вже наставав вечір; далеко піднімалася синя ніч, обіцяючи сон і прохолодне дихання, і — ніби смуток — стояла мертва висота над землею. Козлов як і раніше знищував камінь в землі, ні на що не відлучаючись поглядом, і, напевно, нудно билося його ослабле серце.

Виконавець робіт загальнопролетарського будинку вийшов зі своєї креслярської контори під час нічної темряви. Яма котловану була порожня, артіль майстрових заснула в бараці тісним рядом тулубів, і лише вогонь нічної притушеної лампи проникав звідти крізь щілини тесу, тримаючи світло на всякий нещасний випадок або для того, хто раптово захоче пити. Інженер Прушевський підійшов до бараку і подивився всередину через отвір колишнього сучка; біля стіни спав Чиклин, його опухла від сили рука лежала на животі, і все тіло шуміло в живильній роботі сну; босий Козлов спав з відкритим ротом, горло його клекотіло, ніби повітря дихання проходило крізь важку темну кров, а з напіввідкритих блідих очей виходили рідкісні сльози — від сновидіння або невідомої туги. Прушевський відняв голову від дошок і подумав. Вдалині світилася електрикою нічна споруда заводу, але Прушевський знав, що там немає нічого крім мертвого будівельного матеріалу і втомлених, недумаючих людей. Ось він вигадав єдиний загальнопролетарський будинок замість старого міста, де і зараз живуть люди двором обгородженим способом; через рік весь місцевий пролетаріат вийде з дрібномайнового міста та займе для життя монументальний новий будинок. Через десять або двадцять років інший інженер побудує в середині світу вежу, куди увійдуть на вічне, щасливе поселення трудящі всієї землі. Прушевський міг би вже тепер передбачити, який твір статичної механіки в сенсі мистецтва і доцільності слід помістити в центрі світу, але не міг передчувати устрій душі поселенців спільного дому серед цієї рівнини і тим більше уявити жителів майбутньої вежі посеред всесвітньої землі. Яке тоді буде тіло у юності і від якої хвилюючої сили почне битися серце і думати розум? Прушевський хотів це знати вже тепер, щоб не марно будувалися стіни його зодчества; будинок повинен бути населений людьми, а люди наповнені тією зайвою теплотою життя, яка названа одного разу душею. Він боявся споруджувати порожні будівлі — ті, в яких люди живуть лише через непогоди.

Прушевський остигнув від ночі і спустився в розпочату яму котловану, де було затишшя. Деякий час він посидів в глибині; під ним знаходився камінь, збоку височів перетин ґрунту, і видно було, як на прошарку глини лежав ґрунт, що не походить з неї. Чи з будь-якої бази утворюється надбудова? Чи кожне виробництво життєвого матеріалу дає додатковим продуктом душу в людину? А якщо виробництво поліпшити до точної економії — то чи будуть відбуватися з нього непрямі, несподівані продукти? Інженер Прушевський вже з двадцяти п'яти років відчув сором своєї свідомості і кінець подальшому поняттю життя, ніби темна стіна постала в упор перед відчуттям його розуму. І з тих пір він мучився, рухаючись біля своїй стіни, і заспокоювався, що, по суті, саме серединний, справжній устрій речовини, з якого скомбінований світ і люди, їм досягнутий, — вся нагальна наука розташована ще до стіни його свідомості, а за стіною знаходиться лише нудне місце, куди можна і не прагнути. Але все ж цікаво було – чи не виліз хтось за стіну вперед. Прушевський ще раз підійшов до стіни барака, зігнувшись, подивився по ту сторону на ближнього сплячого, щоб помітити на ньому що-небудь невідоме в житті; але там мало було видно, тому що в нічний лампі вичерпувався гас, і учулося одне повільне, западаюче дихання. Прушевський залишив барак і відправився

голитися в перукарню нічних змін; він любив, щоб під час туги його торкалися чийсь руки. Після півночі Прушевський прийшов на свою квартиру — флігель у фруктовому саду, відкрив вікно в темряву і сів посидіти. Слабкий місцевий вітер починав іноді ворухити листя, але незабаром знову наступала тиша. Позаду саду хтось йшов і співав свою пісню; то був, напевно, рахівник з вечірніх занять або просто людина, якій нудно спати. Вдалині, у висячому положенні і без порятунку, світила неясна зірка, і ближче вона ніколи не стане. Прушевський дивився на неї крізь мутне повітря, час минав, і він сумнівався:

— Чи мені загинути?

Прушевський не бачив, кому б він настільки був потрібний, щоб неодмінно підтримувати себе до ще далекої смерті. Замість надії йому залишилося лише терпіння, і десь за чередою ночей, за опалими, розквітлими і знову загиблими садами, за зустрінутими і минулими людьми існує його термін, коли доведеться лягти на койку, повернутися обличчям до стіни і померти, не зумівши заплакати. На світі буде жити тільки його сестра, але вона народить дитину, і жалість до неї стане сильніше смутку по мертвому, зруйнованому брату.

— Краще я помру, — подумав Прушевський. — Мною користуються, але мені ніхто не радий. Завтра я напишу останнього листа сестрі, треба купити марку з ранку.

І вирішивши померти, він ліг в ліжку і заснув із щастям байдужості до життя. Не встигнувши ще відчутти всього щастя, він від нього прокинувся о третій годині після півночі і, освітивши квартиру, сидів серед світла і тиші, оточений близькими яблунями, до самого світанку, і тоді відкрив вікно, щоб чути птахів і кроки пішоходів. Після загального пробудження в нічліжний барак землекопів прийшла стороння людина. З усіх майстрових її знав один тільки Козлов завдяки своїм минулим конфліктам. Це був товариш Пашкін, голова окрпрофради. Він мав уже обличчя похилого віку і згорблений корпус тіла — не стільки від числа років, скільки від соціального навантаження; від цих даних він говорив по-батьківськи і майже все знав або передбачав. "Ну, що ж, — говорив він зазвичай під час труднощів, — все одно щастя настане історично". І з покірністю нахилив смутну голову, якою вже не було чого думати. Близько розпочатого котловану Пашкін постояв лицем до землі, як до будь-якого виробництва.

— Темп тихий, — сказав він майстровим. — Навіщо ви шкодуєте піднімати продуктивність? Соціалізм обійдеться і без вас, а ви без нього проживете дарма і помрете.

— Ми, товаришу Пашкін, як то кажуть, намагаємося, — сказав Козлов.

— Де ж намагаєтеся?! Одну купу тільки викопали!

Присоромлені докором Пашкіна, майстрові промовчали у відповідь. Вони стояли і бачили: вірно говорить людина — скоріше треба рити землю і ставити будинок, а то помреш і не встигнеш. Нехай зараз життя йде, як течія дихання, але зате за допомогою устрою будинку його можна організувати про запас — для майбутнього нерухомого щастя і для дитинства. Пашкін глянув у далечінь — в рівнини і яри; де-небудь там вітри починаються, творяться холодні хмари, розводиться різна комарина дрібниця і хвороби,

розмірковують куркулі і спить сільська відсталість, а пролетаріат живе один, в цій нудній порожнечі, і зобов'язаний за всіх все вигадати і зробити вручну речовину довгого життя. І шкода стало Пашкіну всі свої профспілки, і він пізнав в собі дорогу до трудящих.

— Я вам, товариші, визначу по профспілковій лінії якісь пільги, — сказав Пашкін.

— А звідки ж ти пільги візьмеш? — запитав Сафронов. — Ми їх вперед повинні зробити і тобі передати, а ти нам.

Пашкін подивився на Сафронова своїми очима, що були понуро-передбачаючи, і пішов усередину міста на службу. За ним слідом відправився Козлов і сказав йому, віддалившись:

— Товариш Пашкін, он у нас Воцев зарахувався, а у нього путівки з біржі праці немає. Ви його, як то кажуть, повинні відрахувати назад.

— Не бачу тут ніякого конфлікту — в пролетаріаті зараз убуто, — дав висновок Пашкін і залишив Козлова без розради.

А Козлов одразу ж почав падати пролетарською вірою і захотів піти всередину міста, щоб писати там опорочуючи заяви і налагоджувати різні конфлікти з метою організаційних досягнень. До самого полудня час йшов благополучно: ніхто не приходив на котлован з організуючого або технічного персоналу, але земля все ж поглиблювалася під лопатами, зважаючи лише на силу і терпіння землекопів. Воцев іноді нахилився і піднімав камінчик, а також інший злиплий прах і клав його на зберігання у свої штани. Його тішило і турбувало майже вічне перебування камінчика в середовищі глини, в скупченні темряви: значить, йому є розрахунок там перебувати, тим більше слід людині жити. Після полудня Козлов вже не міг надихатися — він намагався зітхати серйозно і глибоко, але повітря не проникало, як раніше, аж до живота, а діяло лише поверхово. Козлов сів в оголений ґрунт і доторкнувся руками до кістяного свого обличчя.

— Розладнався? — запитав його Сафронов. — Тобі для міцності треба б в фізкультуру записатися, а ти поважаєш конфлікт: ти мислиш відстало.

Чиклин без спуску і проміжку громив ломом плиту самородного каменю, не зупиняючись для думки або настрою, він не знав, для чого йому жити інакше — ще злодієм станеш або зачепиш революцію.

— Козлов знову ослаб! — сказав Чиклину Сафронов. — Мабуть не переживе він соціалізму — якийсь функції в ньому не вистачає!

Тут Чиклин відразу почав думати, тому що його життю не було куди діватися, раз результат його в землю припинився; він притулився вологою спиною до схилу виїмки, глянув у далечінь і уявив спогад — більше він нічого думати не міг. У найближчому до котловану яру зараз росли потроху трави і замертво лежав нікчемний пісок; невідлучне сонце безрозрахунково марнує своє тіло на кожну дрібницю тутешнього, низького життя, і воно ж, за допомогою теплих злив, вирило в старовину яр, але туди ще не поміщено ніякої пролетарської користі. Перевіряючи свій розум, Чиклин пішов в яр і обмірив його звичним кроком, рівномірно дихаючи для рахунку. Яр був повністю

потрібен для котловану, слід було тільки спланувати укуси і врізати глибину в водонепроникний шар.

— Козлов нехай похворіє, — сказав Чиклин, прибувши назад. — Ми тут рити надалі не будемо намагатися, а погрузимо будинок в яр і звідти налагодимо його вгору: Козлов встигне дожити.

Почувши Чиклина, багато хто припинив копати ґрунт і сіли перепочити. Але Козлов вже відійшов від своєї втоми і хотів йти до Прушевського сказати, що землю більше не риють і треба робити істотну дисципліну. Збираючись зробити таку організовану користь, Козлов заздалегідь радів і видужував. Однак Сафронов залишив його на місці, лише тільки він тронувся.

— Ти що, Козлов, курс на інтелігенцію взяв? Он вона сама спускається в нашу масу.

Прушевський йшов на котлован попереду невідомих людей. Лист сестрі він відправив і хотів тепер завзято діяти, турбуватися про поточні предмети і будувати будь-яку будівлю в чужу користь, аби не турбувати своєї свідомості, в якій він встановив особливе ніжну байдужість, узгоджену зі смертю і з почуттям сирітства до людей, що залишаються. З особливою зворушливістю він ставився до тих людей, яких раніше чомусь не любив, — тепер він відчував у них майже головну загадку свого життя і пильно вдивлявся в чужі і знайомі дурні обличчя, хвилюючись і не розуміючи. Невідомі люди виявилися новими робочими, що надіслав Пашкін для забезпечення державного темпу. Але робочими прибулі не були: Чиклин відразу, без пильності, виявив в них переучених навпаки муніципальних службовців, різних степових пустельників і людей, які звикли йти тихим кроком позаду трудящого коня; в їх тілі не помічалось ніякого пролетарського таланту праці, вони більш здатні були лежати навзніж або спочивати будь-яким чином інакше. Прушевський визначив Чиклину розставити свіжих робочих по котловану і дати їм вишкіл, тому що треба вміти жити і працювати з тими людьми, які є на світі.

— Нам це ніщо, — висловився Сафронов. — Ми їхню відсталість відразу в активність виб'ємо.

— Ось-ось, — сказав Прушевський, довіряючи, і пішов позаду Чиклина до яру.

Чиклин сказав, що яр це більш ніж навіпні готовий котлован і за допомогою яру можна зберегти слабких людей для майбутнього. Прушевський погодився з тим, тому що він все одно помре раніше, ніж закінчиться будова.

— А в мені ворухнувся науковий сумнів, — зморщивши своє ввічливо-свідоме лице, сказав Сафронов. І всі до нього прислухалися. А Сафронов дивився на оточуючих з посмішкою загадкового розуму. — Звідки це у товариша Чиклина світове уявлення вийшло? — виголошував поступово Сафронов. — Чи він особливе цілування в дитинстві мав, що краще вченого воліє яр! Чому ти, товариш Чиклин, думаєш, а я з товаришем Прушевським ходжу, як дрібниця між класів, і не бачу собі поліпшення! ..

Чиклин був занадто похмурий для хитрості і відповів приблизно:

— Нікуди жити, от і думаєш в голову.

Прушевський подивився на Чиклина як на безцільного мученика, а потім попросив

зробити розвідувальне буріння в яру і пішов до своєї канцелярії. Там він почав ретельно працювати над вигаданими частинами загальнопролетарського будинку, щоб відчувати предмети і забути людей в своїх спогадах. Години через дві Воцев приніс йому зразки ґрунту з розвідувальних свердловин. "Напевно, він знає сенс природного життя", — тихо подумав Воцев про Прушевського і, знемагаючи своєї послідовною тугою, запитав:

— А ви не знаєте, чому влаштувався весь світ?

Прушевський затримався увагою на Воцеві: невже вони теж будуть інтелігенцією, невже нас капіталізм народив двійнятами, — боже мій, яке у нього вже тепер нудне обличчя!

— Не знаю, — відповів Прушевський.

— А ви б навчилися цього, раз вас намагалися учить.

— Нас вчили кожного який-небудь мертвої частини: я знаю глину, тяжкість ваги і механіку спокою, але погано знаю машини і не знаю, чому б'ється серце в тваринному. Всього цілого або що всередині — нам не об'яснили.

— Даремно, — визначив Воцев. — Як же ви живі були так довго? Глина хороша для цегли, а для вас вона мала!

Прушевський взяв в руку зразок яружного ґрунту і зосередився на ньому — він хотів залишитися тільки з цією темною грудкою землі. Воцев відступив за двері і зник за нею, шепочучи про себе свій смуток. Інженер розглянув ґрунт і довго, по інерції автоматичного розуму, вільного від надії і бажання задоволення, розраховував той ґрунт на стиск і деформацію. Перш, під час чуттєвого життя і видимості щастя, Прушевський поррахував би надійність ґрунту менш точно, — тепер же йому хотілося безперервно піклуватися про предмети і пристрої, щоб мати їх у своєму розумі і порожньому серці замість дружби і прихильності до людей. Заняття технікою спокою майбутньої будівлі забезпечувало Прушевському байдужість ясної думки, близьку до насолоди, — і деталі споруди порушували інтерес, кращий і міцніший, ніж товариське хвилювання з одnodумцями. Вічна речовина, що не потребувала ні в русі, ні в житті, ні в зникненні, замінювала Прушевському щось забуте і необхідне, як істота втраченої подруги. Завершив числення своїх величин, Прушевський забезпечив незламність майбутнього загальнопролетарського житла і відчув втіху від надійності матеріалу, призначеного охороняти людей, що жили досі зовні. І йому стало легко і нечутно всередині, ніби він жив не своє передсмертне, байдуже життя, а те саме, про яке йому шепотіла колись мати своїми устами, але він його втратив навіть у споминах. Не порушуючи свого спокою і подиву, Прушевський залишив канцелярію земляних робіт.

4

У природі відходив в вечір спустошений літній день; все поступово закінчувалося поблизу і вдалині: ховалися птиці, лягали люди, смирно курився дим з віддалених польових жител, де невідомий втомлений чоловік сидів у казанка, чекаючи вечері, вирішивши терпіти своє життя до кінця. На котловані було порожньо, землекопи перейшли працювати на яр, і там зараз відбувався їх рух. Прушевському захотілося

раптом побути в далекому центральному місті, де люди довго не сплять, думають і сперечаються, де вечорами відкриті гастрономічні магазини і звідти пахне вином і кондитерськими виробами, де можна зустріти незнайому жінку і проговорити з нею всю ніч, відчуючи таємниче щастя дружби, коли хочеться жити вічно в цій тривозі; вранці же, попрощавшись під погашеним газовим ліхтарем, розійтися в порожнечі світанку без обіцянки зустрічі. Прушевський сів на лавочку у канцелярії. Так само він сидів колись у будинку батька — літні вечори не змінилися з тих пір, — і він любив тоді стежити за мимо перехожими; деякі йому подобалися, і він шкодував, що не всі люди знайомі між собою. Одне ж почуття було жваво і сумно в ньому до цих пір: колись, в такий же вечір, повз будинок його дитинства пройшла дівчина, і він не міг згадати ні її обличчя, ні року тієї події, але з тих пір вдивлявся в усі жіночі обличчя і ні в одному з них не впізнавав тієї, яка, зникнувши, все ж була його єдиною подругою і так близько пройшла, не зупинившись. В час революції по всій Росії день і ніч брехали собаки, але тепер вони замовкли: настала праця, і трудящі спали в тиші. Міліція охороняла зовні безмовність робочих жител, щоб сон був глибокий і поживний для ранкової праці.

Не спали тільки нічні зміни будівельників та той безногий інвалід, якого зустрів Вошев при своєму пришестві в це місто. Сьогодні він їхав на низькому візку до товариша Пашкіна, щоб отримати від нього свою частку життя, за якої він приїжджав раз у неділю. Пашкін жив в ґрунтовному будинку з цегли, щоб неможливо було згоріти, і відкриті вікна його помешкання виходили в культурний сад, де навіть вночі світилися квіти. Каліка проїхав повз вікна кухні, яка шуміла, як котельня, виробляючи вечерю, і зупинився проти кабінету Пашкіна. Господар сидів нерухомо за столом, глибоко вдумавшись в щось невидиме для інваліда. На його столі знаходилися різні рідини і баночки для зміцнення здоров'я і розвитку активності — Пашкін багато придбав собі класової свідомості, він перебував в авангарді; накопичив вже досить досягнень і тому науково зберігав своє тіло — не тільки для особистої радості існування, але і для ближніх робочих мас. Інвалід почекав час, поки Пашкін, піднявшись від заняття думкою, виконав всіма членами швидко гімнастику і, довівши себе до свіжості, знову сів. Каліка хотів вимовити своє слово в вікно, але Пашкін взяв пляшечку і після трьох повільних зітхань випив звідти каплю.

— Довго я тебе буду чекати? — запитав інвалід, який не усвідомлював ні ціни життя, ні здоров'я. — Знову хочеш від мене дечого заробити?

Пашкін ненавмисно захвилювався, але напругою розуму заспокоївся — він ніколи не бажав витратити нервовість свого тіла.

— Ти що, товариш Жачев: чим не забезпечений, чого збуджуєшся?

Жачев відповів йому прямо по факту:

— Ти що ж, буржуй, чи забув, за що я тебе терплю? Тяжкість хочеш отримати в сліпу кишку? Май на увазі — будь-який кодекс для мене слабкий! Тут інвалід вирвав із землі ряд троянд, бувших під рукою, і, не користуючись, кинув їх геть.

— Товариш Жачев, — відповів Пашкін, — я тебе зовсім не розумію: адже тобі йде пенсія за першою категорією, як же так? Я вже й так чим міг завжди тобі йшов

назустріч.

— Брешеш ти, класовий надлишок, це я тобі назустріч попадався, а не ти йшов!

До кабінету Пашкіна увійшла його дружина — з червоними губами, що жують м'ясо.

— Левочка, ти знову хвилюєшся? — сказала вона. — Я йому зараз згорток винесу: це прямо стало нестерпним, з цими людьми які завгодно нерви зіпсуєш! Вона пішла назад, хвилюючись всім неможливим тілом.

— Бач, як дружину, стерво, розхарчував! — виголошував з саду Жачев. — На холостому ходу всіма клапанами працює, значить, ти можеш завідувати такою с...!

Пашкін був дуже досвідчений в керівництві відсталими, щоб дратуватись. — Ти б і сам, товариш Жачев, цілком міг утримувати для себе подругу: в пенсії враховуються всі мінімальні потреби.

— Ого, гадина тактовна яка! — визначив Жачев з мороку. — Моїй пенсії і на пшоно не вистачає — на просо тільки. А я хочу жиру і що-небудь молочного. Скажи своїй мерзотниці, щоб вона мені в пляшку вершків погустить налила!

Дружина Пашкіна увійшла в кімнату чоловіка зі згортком. — Оля, він ще вершків вимагає, — звернувся Пашкін.

— Ну ось ще! Може, йому крепдешину ще купити на штани? Ти ж вигадєш!

— Вона хоче, щоб я їй спідницю на вулиці розрізав, — сказав з клумби Жачев. — Або вікно спальної прокинув до самого пудреного столика, де вона свою пику налагоджує, — вона від мене хоче заробити!..

Дружина Пашкіна пам'ятала, як Жачев послав в ОблКК заяву на її чоловіка і цілий місяць йшло розслідування, — навіть до імені чіплялися: чому і Лев і Ілліч? Вже що-небудь одне! Тому вона негайно винесла інваліду пляшку кооперативних вершків, і Жачев, отримавши через вікно згорток і пляшку, відбув з садибного саду.

— І якість продуктів я вдома перевірю, — повідомив він, зупинивши свій екіпаж біля хвіртки. — Якщо знову зіпсований шматок яловичини або просто недоїдок попадеться — сподівайтесь на цеглу в живіт: по людству я краще вас — мені потрібна гідна їжа.

Оставшись з дружиною, Пашкін аж до півночі не міг перемогти в собі тривоги від виродка. Дружина Пашкіна вміла думати від нудьги, і вона вигадала під час сімейного мовчання ось що: — Знаєш що, Левко? .. Ти б організував якось цього Жачева, а потім взяв і просунув його на посаду — нехай би хоч каліками він керував! Адже кожній людині потрібно мати хоч маленьке панівне значення, тоді він спокійний і пристойний ... Який ти все-таки, Левочка, довірливий і безглуздий!

Пашкін, почувши дружину, відчув любов і спокій, до нього знову поверталось основне життя. — Ольгуш, жабка, адже ти гігантськи чуєш маси. Дай я до тебе за це при організуюсь! Він приклав свою голову до тіла дружини і затих в насолоді щастям і теплотою.

Ніч тривала в саду, далеко скрипів візок Жачева — за цією скрипучою ознакою всі дрібні мешканці міста добре знали, що вершкового масла немає, бо Жачев завжди

змащував свою візок саме вершковим маслом, отриманим в пакунках від достатніх осіб; він навмисне стравляв продукт, щоб зайва сила не додавалася в буржуазне тіло, а сам не бажав харчуватися цією заможною речовиною. В останні два дні Жачев чомусь відчув бажання побачити Микиту Чиклина і направив рух свого візка на земляний котлован.

— Микито! — покликав він біля нічліжного барака. Після звуку ще більш стала помітна ніч, тиша і загальний смуток слабого життя в пільмі. З барака не пролунало відповіді Жачеву, лише вчулося жалюгідне дихання.

— Без сну робоча людина давно б скінчилася, — подумав Жачев і без шуму поїхав далі. Але з яру вийшли двоє людей з ліхтарями, так що Жачев став їм видний.

— Ти хто такий низький? — запитав голос Сафронова.

— Це я, — сказав Жачев, — тому що мене капітал навпіль скоротив. А чи немає між вами двома одного Микити?

— Це не тварина, а прямо, людина! — озвався той самий Сафонов. — Скажи йому, Чиклин, думку про себе.

Чиклин висвітлив ліхтарем лице і все коротке тіло Жачева, а потім в збентеженні відвів ліхтар в темну сторону.

— Ти що, Жачев? — тихо вимовив Чиклин. — Кашу приїхав їсти? Підемо, у нас вона залишилася, а то до завтра скисне, все одно ми її викидаємо.

Чиклин боявся, щоб Жачев не ображався на допомогу і їв кашу з тою свідомістю, що вона вже нічия та її все одно висипляють. Жачев і раніше, коли Чиклин працював на очищенні річки від мулу, відвідував його, щоб годуватися від робітничого класу; але серед літа він змінив курс і став харчуватися від максимального класу, чим розраховував принести користь всьому незаможному руху в подальше щастя.

— Я за тобою скупив, — повідомив Жачев, — мене знаходження сволоти мучить, і я хочу запитати у тебе, коли ви збудуєте свою нісенітницю, щоб місто спалити!

— Ось зроби знак з такого лопуха! — сказав Сафонов про виродка. — Ми все своє тіло видавлюємо для загальної будівлі, а він дає гасло, що наш стан — нісенітниця, і ніде немає моменту почуття розуму!

Сафонов знав, що соціалізм — це справа наукова, і вимовляв слова так само логічне і науково, даючи їм для міцності два сенсу — основний і запасний, як і кожному матеріалу. Всі троє вже досягли барака і увійшли в нього. Воцїв дістав з кутка чавун каші, закутаний для збереження тепла в ватний піджак, і дав їсти прийшлим. Чиклин і Сафонов сильно охолонули і були в глині і вогкості; вони ходили в котлован розкопувати водяний підземний витік, щоб перехопити його вмертву глиняним замком. Жачев не розгорнув свого згортка, а з'їв загальну кашу, користуючись нею і для ситості і для підтвердження свого рівності з двома ївшими людьми. Після їжі Чиклин і Сафонов вийшли назовні — подихати перед сном і подивитися навколо. І так вони стояли там свій час. Зоряна темна ніч не відповідала яружній, важкій землі і нерівному диханню сплячих землекопів. Якщо дивитися тільки по низу, в суху дрібницю ґрунту і в трави, що живуть в гущі і бідності, то в житті не було надії; загальна всесвітня

непоказність, а також людська некультурна похмурість спантеличували Сафронова і розхитували в ньому ідеологічну установку. Він навіть починав сумніватися в щасті майбутнього, яке представляв у вигляді синього літа, освітленого нерухомим сонцем, — занадто смутно і марно було вдень і вночі навкруг.

— Чиклин, що ж ти так мовчки живеш? Ти б сказав або зробив мені що-небудь для радості!

— Що ж мені, обіймати тебе, чи що, — відповів Чиклин. — Ось вириємо котлован, і ладно ... Ти ось тих, кого нам біржа прислала, умов, а то вони своє тіло на роботі шкодують, ніби вони в ньому мають що!

— Можу, — відповів Сафронов, — сміливо можу! Я цих пастухів і переписувачів враз в робітничий клас зверну, вони у мене так копати почнуть, що у них весь смертний елемент вийде на обличчя ...

— А чому, Микито, поле так нудно лежить? Невже всередині всього світу туга, а тільки в нас одних п'ятирічний план?

Чиклин мав маленьку кам'янисту голову, густо оброслу волоссям, тому що все життя або бив балдою, або рив лопатою, а думати не встигав і не пояснив Сафронову його сумніви. Вони зітхнули серед тиші, що настала, і пішли спати. Жачев вже зігнувся на своєму візку, заснувши як міг, а Вощев лежав горілиць і дивився очима з терпінням допитливості.

— Говорили, що все на світі знаєте, — сказав Вощев, — а самі тільки землю копаєте і спите! Краще я від вас піду — буду ходити по колгоспах жебракувати: все одно мені без істини соромно жити.

Сафронов зробив на своєму обличчі певний вираз переваги, пройшовся повз ніг сплячих легкою, керівною ходою. — Е-е, скажіть, будь ласка, товаришу, в якому вигляді вам бажано отримати цей продукт — в круглому або рідкому?

— Не чіпай його, — визначив Чиклин, — ми всі живемо на порожньому світі, хіба у тебе спокійно на душі?

Сафронов, який любив красу життя і ввічливість розуму, стояв з повагою до долі Вощева, хоча в той же час глибоко хвилювався: чи не є істина лише класовий ворог? Адже він тепер навіть у формі сну і уяви може постати!

— Ти, товариш Чиклин, поки утримайся від своєї декларації, — з повною значущістю звернувся Сафронов. — Питання постало принципово, і треба його класти назад по всій теорії почуттів і масового психозу ...

— Досить тобі, Сафронов, як то кажуть, зарплату мені знижувати, — сказав пробуджений Козлов. — Перестань брати слово, коли мені спиться, а то на тебе заяву подам! Не турбуйся — адже сон теж як зарплата вважається, там тобі вкажуть ...

Сафронов прогугнявив в роті якийсь повчальний звук і сказав своїм сугубим голосом: — Звольте, громадянин Козлов, спати нормально — що це за клас нервової інтелігенції тут присутній, якщо звук відразу в бюрократизм зростає? .. А якщо ти, Козлов, розумову начинку маєш і в авангарді лежиш, то підхопися на лікоть і повідом: чому це товаришеві Вощеву буржуазія не залишила відомості всесвітнього мертвого

інвентарю і він живе в збитку і в такий сміхотворності? ..

Але Козлов вже спав і відчував лише глибину свого тіла. Воцїв ж ліг долілиць і став скаржитися пошепки самому собі на таємниче життя, в якому він безжально народився. Всі останні не сплячи лягли і заспокоїлися; ніч завмерла світанком — і тільки одна маленька тварина кричала десь на горизонті, що світлішав теплом, сумуючи або радіючи. Чиклин сидів серед сплячих і мовчки переживав своє життя; він любив іноді сидіти в тиші і спостерігати все, що було видно. Думати він міг насилу і сильно тужив про це — мимоволі йому доводилося лише відчувати і безмовно хвилюватися. І чим більше він сидів, тим густіше в ньому від нерухомості накопичувалася печаль, так що Чиклин встав і уперся руками в стіну барака, аби тиснути і рухатися у що-небудь. Спати йому ніяк не хотілося — навпаки, він би пішов зараз в поле і танцював би з різними дівчатами і людьми під гілочками, як робив в старі часи, коли працював на плиткове-кахельному заводі.

Там дочка господаря його одного разу моментально поцілувала: він йшов в глином'ялку по сходах в червні місяці, а вона йому йшла назустріч і, підвівшись на прихованих під сукнею ногах, охопила його за плечі і поцілувала своїми опухлими, мовчазними губами в шерсть на щоці. Чиклин тепер уже не пам'ятає ні обличчя її, ні характеру, але тоді вона йому не сподобалася, ніби була стидкою істоткою, — і так він пройшов в той час повз неї не зупинившись, а вона, може бути, і плакала потім, шляхетна істота. Одягнувши свій ватний, жовто-тифозного кольору піджак, який у Чиклина був єдиним з часів підкорення буржуазії, укутавшись на ніч, як на зиму, він зібрався піти походити по дорозі і, зробивши що-небудь, заснути потім в ранковій росі. Невідома спочатку людина увійшла в нічліжне приміщення і стала в темряві входу.

— Ви ще не спите, товариш Чиклин! — сказав Прушевський. — Я теж ходжу і ніяк не засну: все мені здається, що я когось втратив і ніяк не можу зустріти ...

Чиклин, поважав розум інженера, але не вмів йому співчутливо відповісти і із соромом мовчав. Прушевський сів на лаву і схилив голову; вирішивши зникнути зі світу, він більше не соромився людей і сам прийшов до них.

— Ви мене вибачте, товаришу Чиклин, але я весь час турбуюся один на квартирі. Можна, я просиджу тут до ранку?

— А чому ж не можна? — сказав Чиклин. — Серед нас ти будеш відпочивати спокійно, лягай на моє місце, а я де-небудь прилаштуюсь.

— Ні, я краще так посиджу. Мені в будинку стало сумно і страшно, я не знаю, що мені робити. Ви, будь ласка, не думайте тільки що-небудь про мене неправильно.

Чиклин і не думав нічого. — Не йди звідси нікуди, — сказав він. — Ми тебе нікому не дамо чіпати, ти тепер не бійся.

Прушевський сидів все в тому ж своєму настрої; лампа висвітлювала його серйозне, чуже щасливого самопочуття лице, але він уже шкодував, що поступив несвідомо, прибувши сюди; все одно йому вже не так довго залишилося терпіти до смерті і до ліквідації всього. Сафонов відкрив від розмовного шуму одне око і думав, яку б йому найбільш благополучну лінію вжити щодо представника інтелігенції, що тут сидить.

Зметикувавши, він сказав: — Ви, товаришу Прушевський, наскільки я маю відомості, свою кров псували, щоб вигадати за всіма умовами загальнопролетарську житлоплощу. А тепер, я спостерігаю, ви з'явилися вночі в пролетарську масу, як ніби ззаду вас лютя яка знаходиться! Але раз курс на спеців є, то лягайте проти мене, щоб ви постійно бачили моє обличчя і сміливо спали ...

Жачев теж прокинувся на візку. — Може, він їсти хоче? — запитав він Прушевського. — А то у мене є буржуйська їжа.

— Яка така буржуйська і скільки в ній поживності, товариш? — дивуючись, вимовив Сафронов. — Де це вам представився буржуазний персонал?

— Стихни, темна дрібниця! — відповів Жачев. — Твоя справа цілим залишитися в цьому житті, а моя — загинути, щоб очистити місце!

— Ти не бійся, — говорив Чиклин Прушевському, — лягай і закривай очі. Я буду недалеко, як злякаєшся, так кричи мене.

Прушевський пішов, пригнувшись, щоб не шуміти, на місце Чиклина і там ліг в одязі. Чиклин зняв з себе ватний піджак і кинув йому на ноги одягатися.

— Я чотири місяці внесків до профспілки не платив, — тихо сказав Прушевський, який відразу змерз внизу і укриваючись. — Все думав, що встигну.

— Тепер ви механічно вибула людина: факт! — повідомив зі свого місця Сафронов.

— Спіть мовчки! — сказав Чиклин всім і вийшов назовні, щоб пожити одному серед нудної ночі.

6

Вранці Козлов довго стояв над сплячим тілом Прушевського; він мучився, що ця керівна розумна особа спить, як нікчемний громадянин, серед лежачих мас і тепер втратить свій авторитет. Козлову довелося глибоко міркувати над такою зчудованою обставиною, він не хотів і був не в силах допустити шкоду для всієї держави від невідповідної лінії виконроба, він навіть захвилювався і поспішно вимився, щоб бути наготові. У такі хвилини життя, хвилини небезпеки, що загрожує, Козлов відчував у собі гарячу соціальну радість і цю радість хотів застосувати на подвиг і померти з ентузіазмом, щоб весь клас його впізнав і заплакав над ним. Тут Козлов навіть змерз від захвату, забувши про літній час. Він зі свідомістю підійшов до Прушевського і розбудив його від сну.

— Ідіть на свою квартиру, товариш виконроб, — холоднокровно сказав він. — Наші робочі ще не підтягнулися до всього поняття, і вам буде некрасиво нести посаду.

— Не ваша справа, — відповів Прушевський.

— Ні, вибачте, — заперечив Козлов, — кожен, як то кажуть, громадянин зобов'язаний нести дану йому директиву, а ви свою кидаєте вниз і рівняєтесь на відсталість. Це нікуди не годиться, я піду в інстанцію, ви нашу лінію псуєте, ви проти темпу і керівництва — ось що таке!

Жачев їв яснами і мовчав, вважаючи за краще вдарити сьогодні ж, але трохи потім Козлова в живіт, як сволоту, що рветься вперед. А Воцев чув ці слова і вигуки, лежав без звуку, як і раніше не осягаючи життя. "Краще б я комаром народився: у нього доля

швидкоплинна", — гадав він. Прушевський, не кажучи нічого Козлову, встав з ложа, подивився на знайомого йому Вощева і зосередився далі поглядом на сплячих людях; він хотів вимовити слово або прохання, що томило його але почуття смутку, як втома, пройшло по обличчю Прушевського, і він почав уходити.

Чиклин, що йшов з боку світанку, сказав Прушевському: — Якщо ввечері знову здасться страшно, то нехай приходить знову ночувати, і якщо чогось хоче, нехай краще говорить.

Але Прушевський не відповідав, і вони мовчки продовжували удвох свою дорогу. Понуро і жарко починався довгий день; сонце, як сліпоту, байдуже знаходилося над низовою бідністю землі; але іншого місця для життя не було дано.

— Одного разу, давно — майже ще в дитинстві, — сказав Прушевський, — я помітив, товариш Чиклин жінку, що проходить повз мене, таку ж молоду, як я тоді. Справа була, напевно, в червні або липні, і з тих пір я відчув тугу і став все пам'ятати і розуміти, а її не бачив і хочу ще раз подивитися на неї. А більше вже нічого не хочу.

— В якій місцевості ти її помітив? — запитав Чиклин.

— У цьому ж місті.

— Так вона, мабуть, дочка кахельника! — здогадався Чиклин.

— Чому? — вимовив Прушевський. — Я не розумію!

— А я її теж зустрічав в червні місяці і тоді ж відмовився дивитися на неї. А потім, через термін, у мене нагрілося до неї щось у грудях, однаково з тобою. У нас з тобою була одна і та ж людина.

Прушевський скромно посміхнувся: — Але чому ж?

— Тому що я до тебе її приведу, і ти її побачиш; аби вона жила зараз на світі!

Чиклин з точністю уявляв собі горе Прушевського, тому що і він сам, хоча і більш забудькувате, сумував колись тим же горем — по худій, чужорідній, легкій людині, яка мовчки поцілувала його в лівий бік обличчя. Значить, один і той же рідкісний, чарівний предмет діяв поблизу і вдалині на них обох.

— Мабуть вже вона літньою тепер стала, — сказав невдовзі Чиклин. — Напевно, змучилася вся, і шкіра на ній стала бура або кухарчина.

— Напевно, — підтвердив Прушевський. — Часу минуло багато, і якщо жива ще вона, то вся зчорніла.

Вони зупинилися на краю яружного котловану; треба б набагато раніше почати рити таку прірву під спільний дім, тоді б і та істота, яка знадобилася Прушевському, перебувала б тут в цілості.

— А скоріше за все вона тепер свідомниця, — сказав Чиклин, — і діє для нашого блага: у кого в молодих літах було незліченне почуття, у того потім розум є.

Прушевський оглянув порожній район найближчої природи, і йому шкода стало, що його втрачена подруга і багато потрібних людей зобов'язані жити і губитися на цій смертній землі, на якій ще не влаштовано затишку, і він сказав Чиклину одне засмучене міркування: — Але ж я не знаю її обличчя! Як же нам бути, товариш Чиклин, коли вона прийде?

Чиклин відповів йому: — Ти її відчуєш і дізнаєшся — хіба мало забутих на світі! Ти згадаєш її по одній своїй печалі!

Прушевський зрозумів, що це правда, і, побоявшись не вгодити чимось Чиклину, вийняв годинник, щоб показати свою турботу про близьку денну працю. Сафронов, роблячи інтелігентну ходу і задумане обличчя, наблизився до Чиклина.

— Я чув, товариш, ви свої тенденції тут кидали, так я вас попрошу стати трохи пасивніше, а то час виробництва настає! А тобі, товаришу Чиклин, треба б установку на Козлова взяти — він на саботаж лінію бере.

Козлов в той час їв сніданок в тужному настрої: він вважав свої революційні заслуги недостатніми, а щодня принесену суспільну користь — малою ... Сьогодні він прокинувся після півночі і до ранку уважно нудився про те, що головне організаційне будівництво йде без його участі, а він діє лише в яру, але не в гігантському керівному масштабі. До ранку Козлов постановив для себе перейти на інвалідну пенсію, щоб цілком віддатися найбільшій суспільній користі, — так в ньому з мукою виказувалася пролетарська совість. Сафронов, почувши від Козлова цю думку, завважив його паразитом і вимовив:

— Ти, Козлов, свій принцип осягнув і покидаєш робочу масу, а сам вилазиш вдалину: значить, ти чужа вошка, яка свою лінію завжди назовні держить.

— Ти, як то кажуть, краще мовчи! — сказав Козлов. — А то живо на замітку потрапиш! .. Пам'ятаєш, як ти підмовив одного бідняка під час самого курсу на колективізацію півня зарізати і з'їсти? Пам'ятаєш? Ми знаємо, хто колективізацію хотів послабити! Ми знаємо, який ти чіткий!

Сафронов, в якому ідея перебувала в оточенні життєвих пристрастей, залишив весь сенс Козлова без відповіді і відійшов від нього геть своєю вільнодумною ходою. Він не поважав, щоб на нього подавалися заяви. Чиклин підійшов до Козлова і запитав у нього про все.

— Я сьогодні в соцстрах піду ставати на пенсію, — повідомив Козлов. — Хочу за всім стежити проти соціальної шкоди і дрібнобуржуазного бунту.

— Робочий клас — не цар, — сказав Чиклин, — він бунтів не боїться.

— Нехай не боїться, — погодився Козлов. — Але все-таки краще буде, як то кажуть, його постерегти.

Жачев вже був поблизу на візку, і, відкотившись назад, він розігнувся вперед і вдарив з усієї швидкості Козлова мовчазною головою в живіт. Козлов впав назад від жаху, втративши на хвилину бажання найбільшій користі для суспільства. Чиклин, зігнувшись, підняв Жачева разом з екіпажем на повітря і закинув геть в простір. Жачев зміг врівноважити рух та встиг повідомити з лінії польоту свої слова: "За що, Микито? Я хотів, щоб він перший розряд пенсії отримав! " — і роздробив візок між тілом і землею завдяки падінню.

— Ступай, Козлов! — сказав Чиклин лежачій людині. — Ми всі, мабуть, по черзі туди підемо. Тобі вже пора перевести дух.

Козлов, отямившись, заявив, що він бачить в нічних снах начальника Цустраха

товариша Романова і різне товариство чисто одягнених людей, так що хвилюється весь цей тиждень. Незабаром Козлов одягнувся в піджак, і Чиклин спільно з іншими очистив його одяг від землі і присталого сміття. Сафронов впорався принести Жачева і, зваливши його знемігше тіло в кут барака, сказав:

— Нехай ця пролетарська речовина тут полежить — з нього який-небудь принцип виросте.

Козлов дав усім свою руку і пішов ставати на пенсію.

— Прощай, — сказав йому Сафронов, — ти тепер як передовий ангел від робочого складу, зважаючи на піднесення його в службові установи ...

Козлов і сам вмів думати думки, тому безмовно відійшов у вище загальнокорисне життя, взявши в руку свою майнову скриньку. В ту хвилину за яром, по полю, мчала одна людина, яку ще можна було розгледіти і зупинити; його тіло охляло всередині одягу, і штани коливалися на ньому, як порожні. Людина добігла до людей і сіла окремо на земляну купу, як усім чужий. Одне око чоловік заплющив, а іншим дивився на всіх, чекаючи недоброго, але не маючи наміру скаржитися; око його було хутірського, жовтого кольору, що оцінює всю видимість зі скорботою економії. Незабаром чоловік зітхнув і ліг спати на животі. Йому ніхто не заперечував тут знаходитися, тому що мало хто ще живе без участі в будівництві, — і вже настав час праці в яру ... Різні сни представляються працівникові ночами — одні виражають здійснену надію, інші передчувають власну труну в глинистій могилі; але денний час проживається однаковим, згорбленим способом — терпінням тіла, що рие землю, щоб посадити в свіжу прірву вічний, кам'яний корінь незруйновного зодчества. Нові землекопи поступово обжилися і звикли працювати. Кожен з них придумав собі ідею майбутнього порятунку звідси — один бажав наростити стаж і піти вчитися, другий чекав моменту для перекваліфікації, третій же вважав за краще пройти в партію і сховатися в керівному апараті, — і кожен з ретельністю рив землю, постійно пам'ятаючи цю свою ідею порятунку. Пашкін відвідував котлован через день і як і раніше знаходив темп тихим. Звичайно він приїжджав верхи на коні, так як екіпаж продав в епоху режиму економії, і тепер спостерігав зі спини тварини велике риття. Однак Жачев був присутній тут же і зумів під час піших відлучок Пашкіна в глиб котловану обпоїти коня так, що Пашкін став берегтися їздити вершником і прибував на автомобілі. Вощев, як і раніше, не відчував істини життя, але змирився від виснаження важким ґрунтом і тільки збирав у вихідні дні всякі нещасні дрібниці природи як документи безплановості створення світу, як факти меланхолії будь-якого живого дихання. І вечорами, які тепер були темніше і довше, стало нудно жити в бараку. Мужик з жовтими очима, що прибіг звідкись із польової країни, жив також серед артілі; він перебував там безмовно, але спокутував своє існування жіночою роботою по загальному господарству аж до старанного ремонту витертого одягу. Сафронов вже міркував про себе: чи не час проводити цього мужика в союз як обслуговуючу силу, але не знав, скільки худоби у нього в селі на подвір'ї і чи відсутні наймити, тому затримував свій намір. Вечорами Вощев лежав з відкритими очима і сумував про майбутнє, коли

все стане загальновідомим і поміщеним в скупе почуття щастя. Жачев переконував Вощева, що його бажання шалене, тому що вража заможна сила знову відбувається і загороджує світлу життя, треба лише зберегти дітей як ніжність революції і залишити їм наказ.

— А що, товариші, — сказав одного разу Сафронов, — чи не поставити нам радіо для заслухання досягнень і директив! У нас є тут відсталі маси, яким корисна була б культурна революція і всякий музичний звук, щоб вони не нагромаджували в собі темний настрій!

— Краще дівчинку-сирітку привести за ручку, ніж твоє радіо, — заперечив Жачев.

— А які, товариш Жачев, заслуги або повчання в твоїй дівчинці? Чим вона мучиться для зведення всього будівництва?

— Вона зараз цукру не їсть для твого будівництва, ось чому вона служить, одноголосна душа з тебе геть! — відповів Жачев.

— Ага, — виніс думку Сафронов, — тоді, товариш Жачев, достав нам на своєму транспорті цю тужливу дівчинку, ми від її мелодійного виду почнемо більш злагоджено жити.

І Сафронов зупинився перед усіма в положенні вождя лікнепу і освіти, а потім пройшовся переконаною ходою і зробив активно мисляче обличчя.

— Нам, товариші, необхідно тут мати в формі дитинства лідера майбутнього пролетарського світу: в цьому товариш Жачев виправдав те становище, що у нього голова ціла, а ніг нема.

Жачев хотів сказати Сафронову відповідь, але вважав за краще притягнути до себе за штанину ближнього хутірського мужика і дати йому розвиненою рукою два удари в бік, як наявному винуватому буржуєві. Жовті очі мужика тільки зажмурилися від муки, але сам він не зробив собі ніякого захисту і мовчки стояв на землі.

— Ти ба, залізний інвентар який, — стоїть і не боїться, — розсердився Жачев і знову вдарив мужика з навісу довгою рукою. — Значить, йому, ехидно, десь ще болючіше було, а у нас принадність: чуй, чия влада, чоловік корови!

Мужик сів вниз для віддишу. Він уже звик отримувати від Жачева удари за свою власність в селі і нечутно перемагав біль.

— Ось ще можна вчинити було і товаришеві Вощеву отримати від Жачева караючий удар, — сказав Сафронов. — А то він один серед пролетаріату не знає, для чого йому жити.

— А для чого, товаришу Сафронов? — прислухався Вощев з дали сараю. — Я хочу істину для продуктивності праці.

Сафронов зобразив рукою жест моралі, і на обличчі його вийшла зморшкувата думка жалості до відсталі людини.

— Пролетаріат живе для ентузіазму праці, товариш Вощев! Пора б тобі отримати цю тенденцію. У кожного члена союзу від цього гасла повинно тіло горіти!

знаходилося в колишньому вигляді, тільки набуло ветхість відживаючого світу; вуличні дерева розсихалися від старості і стояли давно без листя, але хтось існував ще, причаївшись за подвійними рамами в маленьких будинках, живучі міцніше дерева. В молодості Чиклина тут відгонило пекарнею, їздили вугільники і голосно пропагувалося молоко з сільських возів. Сонце дитинства нагрівало тоді пил доріг, і своє життя було вічністю серед синьої, невиразної землі, якої Чиклин лише починав торкатися босими ногами. Тепер же повітря застарілості і прощальної пам'яті стояло над погаслою пекарнею і пристарілими яблуневими садами. Безперервно діюче почуття життя Чиклина доводило його до смутку тим більше, що він побачив один паркан, біля якого сидів і радів в дитинстві, а зараз той паркан нахилився, вкритий інієм моху, і давні цвяхи стирчать з нього, звільнені з тісноти деревини силою часу; це було сумно і таємниче, що Чиклин мужнів, забудькувате витрачав почуття, ходив по далеким місцям і різноманітне працював, а старий паркан стояв нерухомо і, пам'ятаючи про нього, все ж дочекався години, коли Чиклин пройшов повз нього і погладив забуті усіма тесані, підгнилі дошки рукою, що відвикла від щастя. Кахельний завод був в трав'янистому провулку, по якому наскрізь ніхто не проходив, тому що він упирався в глуху стіну кладовища. Будівля заводу тепер стала нижче, бо поступово вростає в землю, і безлюдно було на його дворі. Але один невідомий дідусь ще перебував тут — він сидів під навісом для сировини і лагодив постолі, видно, збираючись назад в старінь.

— Що ж тут таке є? — запитав у нього Чиклин.

— Тут, найдорожча людина, консервація — радянська влада сильна, а тутешня машина немічна, вона і не догоджає. Та мені тепер майже що все одно: вже зовсім небагато залишилося дихати.

Чиклин сказав йому: — З усього світу тобі одні постолі припали! Почекай мене тут на одному місці, я тобі що-небудь доставлю з одягу або харчування.

— А ти сам-то хто ж будеш? — запитав старий, складаючи для уважного виразу своє поважаче лице. — Шахрай, либонь, чи просто господар-буржуй?

— Та я з пролетаріату, — неохоче повідомив Чиклин.

— Ага, отже, ти нинішній цар: тоді я тебе почекаю.

З силою сорому і смутку Чиклин увійшов в стару будівлю заводу; незабаром він знайшов і ту дерев'яну драбинку, на якій колись його поцілувала хазяйська дочка, — драбинка так занепала, що обвалилася від ваги Чиклина кудись в нижню темряву, і він міг на останнє прощання тільки помацати її стомлений прах. Постоявши в темряві, Чиклин побачив в ній нерухоме, трохи живе світло і кудись ведучі двері. За тими дверима знаходилося забуте або не внесене до плану приміщення без вікон, і там горіла на підлозі гасова лампа. Чиклину було невідомо, яка істота причаїлося для власної безпеки в цьому безвісному притулку, і він став на місці посеред. Близько лампи лежала жінка на землі, солома вже стерлась під її тілом, а сама жінка була майже непокрита одягом; очі її глибоко склепились, ніби вона томила або спала, і дівчинка, яка сиділа у її голови, теж дрімала, але весь час водила по губах матері кіркою лимона, не забуваючи про це. Прокинувшись, дівчинка помітила, що мати

заспокоїлася, тому що нижня щелепа її відвалилася від слабкості і розкрила беззубий темний рот; дівчинка злякалася своєї матері і, щоб не боятися, підв'язала їй рот мотузкою через тім'я, так що уста жінки знову зімкнулися. Тоді дівчинка прилягла до лица матері, бажаючи відчувати її і спати. Але мати легко прокинулася і сказала:

— Навіщо ж ти спиш? Маж мені лимоном по губах, ти бачиш, як мені важко.

Дівчинка знову почала водити лимонною кіркою по губах матері. Жінка на час завмерла, відчуваючи своє харчування з лимонного залишку.

— А ти не заснеш і не втечеш від мене? — запитала вона у дочки.

— Ні, я вже спати тепер перехотіла. Я тільки очі закрию, а думати весь час буду про тебе: ти ж моя мама!

Мати відкрила свої очі, вони були підозрілі, готові до будь-якої біди життя, вже побілілі від байдужості, і вона вимовила для свого захисту:

— Мені тепер стало тебе не шкода і нікого не потрібно, я стала як кам'яна, потуши лампу і поверни мене на бік, я хочу померти. Дівчинка свідомо мовчала, як і раніше змочуючи материнський рот лимонною шкуринкою.

— Гаси світло, — сказала стара жінка, — а то я все бачу тебе і живу. Тільки не йди нікуди, коли я помру, тоді підеш.

Дівчинка дунула в лампу і погасила світло. Чиклин сів на землю, боячись шуміти.

— Мама, ти жива ще або вже тебе немає? — запитала дівчинка в темноті.

— Трошки, — відповіла мати. — Коли будеш іти від мене, не говори, що я мертва тут залишилася. Нікому не розповідай, що ти народилася від мене, а то тебе заморять. Іди далеко-далеко звідси і там сама забудь, тоді ти будеш жива ...

— Мама, а чому ти помираєш — тому, що буржуйка або від смерті?

— Мені стало нудно, я заморилась, — сказала мати.

— Бо ти народилася давно-давно, а я ні, — говорила дівчинка. — Як ти тільки помреш, то я нікому не скажу, і ніхто не дізнається, була ти чи ні. Тільки я одна буду жити і пам'ятати тебе в своїй голові ... знаєш що, — помовчала вона, — я зараз засну на одну тільки краплю, навіть на півкрапельки, а ти лежи і думай, щоб не умерти.

— Заніми з мене твою мотузочку, — сказала мати, — вона мене задушить.

Але дівчинка вже нечутно спала, і стало зовсім тихо; до Чиклина не доходила навіть їхнє дихання. Жодна тварина, видно, не жила в цьому приміщенні — ні пацюк, ні хробак, ніщо — не лунало ніякого шуму. Тільки раз був незрозумілий гул — чи то впала стара цегла в сусідньому забутому притулку або ґрунт перестав терпіти вічність і розвалювався в дрібниці знищення.

— Підійдіть до мене хто-небудь!

Чиклин вслухався в повітря і поповз обережно в морок, намагаючись не роздавити дівчинку на ходу. Рухатися Чиклину довелося довго, тому що йому заважав якийсь матеріал, що траплявся на шляху. Обмацавши голову дівчинки, Чиклин дійшов потім рукою до обличчя матері і нахилився до її уст, щоб дізнатися — чи це колишня дівчина, яка цілувала його одного разу в цій же садибі, чи ні. Поцілувавши, він дізнався по сухому смаку губ і незначному залишку ніжності в їх спечених тріщинках, що вона та

сама.

— Навіщо мені потрібно? — понятливе сказала жінка. — Я буду завжди тепер одна. — І, повернувшись, померла вниз лицем.

— Треба лампу запалити, — голосно промовив Чиклин і, попрацювавши в темряві, висвітлив приміщення. Дівчинка спала, поклавши голову на живіт матері; вона зіщулилась від прохолодного підземного повітря і зігрівалася в тісноті своїх членів. Чиклин, бажаючи відпочинку дитині, став чекати її пробудження; а щоб дівчинка не витрачала своє тепло на остигаючу мати, він узяв її до себе на руки і так зберігав до ранку, як останній жалюгідний залишок загиблої жінки.

8

На початку осені Воцев відчув довготу часу і сидів в житлі, оточений темрявою втомлених вечорів. Інші люди теж або лежали, або сиділи — загальна лампа висвітлювала їх лица, і всі вони мовчали. Товариш Пашкін пильно забезпечив житло землекопів радіорупором, щоб під час відпочинку кожен міг набувати сенс класового життя з труби.

— Товариші, ми повинні мобілізувати кропиву на фронт соціалістичного будівництва! Кропива є не що інше, як предмет потреби закордону ...

— Товариші, ми повинні, — щохвилини вимовляла вимоги труба, — обрізати хвости і гриви у коней! Кожні вісімдесят тисяч коней дадуть нам тридцять тракторів! ..

Сафронов слухав і тріумфував, шкодуючи лише, що він не може говорити назад в трубу, щоб там чути було про його почуття активності, готовності на стрижку коней і про щастя. Жачеву ж і нарівні з ним Воцеву ставало безпричинно соромно від довгих промов по радіо; їм нічого не малося проти мовця, що наставляє, а тільки все більш відчувалася особиста ганьба.

Іноді Жачев не міг стерпіти свого пригніченого відчаю душі, і він кричав серед шуму свідомості, що ллється з рупора: — Зупиніть цей звук! Дайте мені відповісти на нього!..

Сафронов зараз же виступав вперед своєю витонченою ходою.

— Вам, товаришу Жачев, я вважаю, вже досить кидати свої вирази і пора повністю підкоритися виробленому керівництву.

— Залиш, Сафронов, в спокої людину, — говорив Воцев, — нам і так нудно жити.

Але соціаліст Сафронов боявся забути про обов'язок радості і відповідав всім і назавжди верховним голосом могутності:

— У кого в штанях лежить квиток партії, тому треба безперервно піклуватися, щоб в тілі був ентузіазм праці. Викликаю вас, товариш Воцев, змагатися на найвище щастя настрою!

Труба радіо весь час працювала, як хуртовина, а потім ще раз проголосила, що кожен працівник повинен допомогти скупченню снігу на колективних полях, і тут радіо замовкло; напевно, лопнула сила науки, яка доти байдуже мчала по природі всім необхідні слова. Сафронов, помітивши пасивне мовчання, став діяти замість радіо:

— Поставимо питання: звідки взявся російський народ! І відповімо: з буржуазної

дрібниці! Він би й ще звідкілясь народився, та більше місця не було. А тому ми повинні кинути кожного в розсіл соціалізму, щоб з нього злізла шкіра капіталізму і серце звернуло увагу на жар життя навколо багаття класової боротьби і стався б ентузіазм! ..

Не маючи результату для сили свого розуму, Сафронов пускав її в слова і довго їх говорив. Спершись головами на руки, одні його слухали, щоб наповнювати цими звуками порожню тугу в голові, інші ж одноманітно сумували, не чуючи слів і живучі в своїй особистій тиші. Прушевський сидів на порозі барака і дивився в пізній вечір світу. Він бачив темні дерева і чув іноді далеку музику, яка хвилює повітря. Прушевський нікому не заперечував своїм почуттям. Йому здавалося життя хорошим, коли щастя недосяжне і про нього лише шелестять дерева і співає духовна музика в профспілковому саду. Незабаром вся артіль, змирившись загальною втомою, заснула, як жила: в денних сорочках і верхніх штанах, щоб не працювати над розстібанням гудзиків, а зберігати сили для виробництва. Один Сафронов залишився без сну. Він дивився на лежачих людей і з гіркотою висловлювався:

— Ех ти, маса, маса. Важко організувати з тебе скелет комунізму! І що тобі треба? Стерво така? Ти весь авангард, гадина, замучила!

І чітко усвідомлюючи бідну відсталість мас, Сафронов припав до якогось втомленого і забувся в глушині сну. А вранці він, не встаючи з ложа, вітав дівчинку, що прийшла з Чиклиним, як елемент майбутнього і потім знову задрімав. Дівчинка обережно сіла на лаву, розгледіла серед стінних гасел карту СРСР і запитала у Чиклина про риси меридіанів:

— Дядю, що це таке — загородки від буржуїв?

— Загородки, дочка, щоб вони до нас не перелазили, — пояснив Чиклин, бажаючи дати їй революційний розум.

— А моя мама через загородку не перелазила, а все одно померла!

— Ну так що ж, — сказав Чиклин. — Буржуйки всі тепер умирають.

— Нехай вмирають, — промовила дівчинка. — Адже все одно я її пам'ятаю і уві сні буду бачити. Тільки живота її немає, мені спати ні на чому головою.

— Нічого, ти будеш спати на моєму животі, — обіцяв Чиклин.

— А що краще — криголам "Красін" або Кремль?

— Я цього, маленька, не знаю: я ж — ніщо! — сказав Чиклин і подумав про свою голову, яка одна у всьому тілі не могла відчувати; а якби могла, то він весь світ пояснив би дитині, щоб вона вміла безпечно жити.

Дівчинка обійшла нове місце свого життя і перерахувала всі предмети і всіх людей, бажаючи відразу ж розподілити, кого вона любить і кого не любить, з ким водиться і з ким ні; після цієї справи вона вже звикла до дерев'яного сараю і захотіла їсти.

— Їсти дайте! Гей, Юлія, угроблю!

Чиклин підніс їй кашу і накрив дитяче черевце чистим рушником.

— Що ж кашу холодну даєш, ех ти, Юлія!

— Яка я тобі Юлія?

— А коли мою маму Юлією звали, коли вона ще очима дивилася і дихала весь час,

то одружилася на Мартиничі, тому що він був пролетарський, а Мартинич як приходить, так і каже мамі: агов, Юлія, угроблю! А мама мовчить і все одно з ним водиться.

Прушевський слухав і спостерігав дівчинку; він давно вже не спав, стривожений дитиною, яка з'явилася, і разом з тим засмучений, що цієї істоти, наповненої, ніби морозом, свіжим життям, належить мучитися складніше і довше його.

9

— Я знайшов твою дівчину, — сказав Чиклин Прушевському. — Підемо дивитися її, вона ще ціла.

Прушевський встав і пішов, тому що йому було все одно — лежати або рухатися вперед. На дворі кахельного заводу старий доробив свої постолі, але боявся йти по світу в такий обувці.

— Ви не знаєте, товариші, що, заарештують мене в постолах чи не зачеплять? — запитав старий. — Адже нині кожен останній і той в шкіряних халявах ходить; баби зроду в спідницях наголо ходили, а тепер теж у кожної під спідницею квіткові штани надіті, бач ти, як стало цікаво!

— Кому ти потрібен! — сказав Чиклин. — Крокуй собі мовчки.

— Це я і слова не скажу! Я ось чого боюся: ага, скажуть, ти в постолах йдеш, значить — бідняк! А якщо бідняк, то чому один живеш і з іншими бідними не нагромаджуєшся! .. Я ось чого боюся! А то б я давно пішов.

— Подумай, старий, — порадив Чиклин.

— Так думати-то вже немає чим.

— Ти жив довго: можеш однієї пам'яттю працювати.

— А я все вже забув, хоч заново живи.

Спустившись в притулок жінки, Чиклин нахилився і поцілував її знову.

— Вона вже мертва! — здивувався Прушевський.

— Ну і що ж! — сказав Чиклин. — Кожна людина мертвою буває, якщо її замордовують. Адже вона тобі потрібна не для життя, а для одного спогаду.

Ставши на коліна, Прушевський торкнувся мертвих, засмучених губ жінки і, відчувши їх, не впізнав ні радості, ні ніжності.

— Це не та, яку я бачив в молодості, — сказав він.

І, піднявшись над загиблою, сказав ще:

— А може бути, і та, після близьких відчуттів я завжди не впізнавав своїх улюблених, а вдалині нудився про них.

Чиклин мовчав. Він і в чужій і в мертвій людині відчував щось остаточно тепле і родинне, коли йому доводилося цілувати її або ще глибше будь-яким чином припадати до неї. Прушевський не міг відійти від покійної. Легка і гаряча, вона колись пройшла повз нього — він захотів тоді собі смерті, побачивши її, що минає з опущеними очима, її нестійке сумне тіло. І потім слухав вітер в похмурому світі і сумував про неї. Побоявшись одного разу наздогнати цю жінку, це щастя в його юності, він, може бути, залишив її беззахисною на все життя, і вона, заморившись мучитися, сховалася сюди,

щоб загинути від голоду і печалі. Вона лежала зараз навznak — так її повернув Чиклин для свого поцілунку, — мотузочка через тім'я і підборіддя тримала її уста зімкнутими, довгі, оголені ноги були покриті густим пухом, майже шерстю, що виросла від хвороб і безпритульності, — якась давня, ожила сила перетворювала мертву ще при її житті в оброслу шкірою тварину.

— Ну, досить, — сказав Чиклин. — Нехай зберігають її тут різні мертві предмети. Мертвих теж багато, як і живих, їм не нудно між собою.

І Чиклин погладив стінні цеглини, підняв невідому застарілу річ, поклав її поруч зі померлою, і обидві людини вийшли. Жінка залишилася лежати в тому вічному віці, в якому померла. Пройшовши двір, Чиклин повернувся назад і завалив двері, що ведуть до мертвої, битою цеглою, старими кам'яними брилами і іншою тяжкою речовиною. Прушевський не допомагав йому і запитав потім:

— Навіщо ти намагаєшся?

— Як навіщо? — здивувався Чиклин. — Мертві теж люди.

— Але їй нічого не потрібно.

— Їй ні, але вона мені потрібна. Нехай заощадити що-небудь від людини — мені так і відчувається, коли я бачу горе мертвих або їх кістки, навіщо мені жити!

Старий, який робив постолі, пішов з двору — одні капці як пам'ять про тих, що зникли назавжди валялися на його місці. Сонце вже високо зійшло, і давно настав момент праці. Тому Чиклин і Прушевський спішно пішли на котлован по земляних, немощених вулицях, обсипаних листям, під яким було вкрите і зігрівалося насіння майбутнього літа. Увечері того ж дня землекопи не пустили в дію гучномовний рупор, а, наївшись, сіли дивитися на дівчинку, зриваючи тим профспілкову культроботу по радіо. Жачев ще з ранку вирішив, що як тільки ця дівчинка і їй подібні діти мало-мало змушнюють, то він прикінчить всіх великих жителів своєї місцевості; він один знав, що в СРСР чимало населене суцільних ворогів соціалізму, егоїстів і гадюк майбутнього світла, і потай втішався тим, що вб'є коли-небудь незабаром всю їх масу, залишивши в живих лише пролетарське дитинство і чисте сирітство.

— Ти хто ж така будеш, дівчинка? — запитав Сафронов. — Чим у тебе тато-матуся займалися?

— Я ніхто, — сказала дівчинка.

— Чому ж ти ніхто? Який-небудь принцип жіночого роду догодив тобі, що ти народилася за радянської влади?

— А я сама не хотіла народжувати, я боялася — мати буржуйкою буде.

— Так як же ти зорганізувалася? — Дівчинка в засоромленні і в боязні опустила голову і почала щипати свою сорочку; вона ж знала, що присутня в пролетаріаті, і стерегла сама себе, як давно і довго говорила їй мати.

— А я знаю, хто головний.

— Хто ж? — прислухався Сафронов.

— Головний — Ленін, а другий — Будьонний. Коли їх не було, а жили одні буржуї, то я і не народжувала, бо не хотіла. А як став Ленін, так і я стала!

— Ну, дівка, — зміг промовити Сафронов. — Свідома жінка — твоя мати! І глибока наша радянська влада, раз навіть діти, не пам'ятаючи матері, вже чують товариша Леніна!

Нікому не відомий мужик з жовтими очима скиглив в кутку барака про одне й те саме своє горе, тільки не говорив, від чого воно, а намагався побільше всім догоджати. Його тужливому розуму представлялося село в житі, і над ним носився вітер і тихо крутив дерев'яний млин, розмелюючи насущний, мирний хліб. Він жив в недавні часи, відчуючи ситість в шлунку і сімейне щастя в душі; і скільки років він не дивився з села вдалину і в майбутнє, він бачив на кінці рівнини лише злиття неба з землею, а над собою мав достатнє світло сонця і зірок. Щоб не думати далі, мужик лягав вниз і як можна швидше плакав невідкладними сльозами.

— Буде тобі журитися-то, міщанин! — зупиняв його Сафронов. — Адже тут дитина тепер живе, чи ти не знаєш, що скорбота у нас повинна бути анульована!

— Я, товаришу Сафронов, вже обсох, — заявив здаля мужик. — Це я по відсталості розчулився.

Дівчинка вийшла з місця і сперлася головою об дерев'яну стіну. Їй стало нудно по матері, їй страшна була нова самотня ніч, і ще вона думала, як сумно і довго лежати матері в очікуванні, коли буде старенькою і помре її дівчинка.

— Де живіт-то? — запитала вона, обернувшись на тих, що дивляться на неї. — На чому ж я спати буду?

Чиклин зараз же ліг і приготувався.

— А їсти! — сказала дівчинка. — Сидять всі, як Юлії які, а мені їсти нічого!

Жачев підкотився до неї на візку і запропонував фруктові пастили, реквізовані ще з ранку у завідувача продмагу.

— Їж, бідна! З тебе ще невідомо що буде, а з нас — вже відомо.

Дівчинка з'їла і лягла лицем на живіт Чиклина. Вона зблідла від втоми і, забувшись, обхопила Чиклина рукою, як звичну мати. Сафронов, Вощев і всі інші землекопи довго спостерігали сон цієї малої істоти, яка буде панувати над їх могилами і жити на заспокоєній землі, набитої їх кістками.

— Товариші! — почав визначати Сафронов загальне почуття. — Перед нами лежить без свідомості фактичний житель соціалізму. З радіо та іншого культурного матеріалу ми чуємо лише лінію, а мацати нічого. А тут спочиває речовина створення і цільова установка партії — маленька людина, призначена складатися всесвітнім елементом! Заради того нам необхідно якомога раптово закінчити котлован, щоб скоріше стався будинок і дитячий персонал огорожений був від вітру і застуди кам'яною стіною!

Вощев спробував дівчинку за руку і розглянув її всю, як в дитинстві він дивився на ангела на церковній стіні; це слабке тіло, покинуте без спорідненості серед людей, відчує коли-небудь зігріваючий потік сенсу життя, і розум її побачить час, подібний першому споконвічному дню. І тут вирішено було почати завтра рити землю на годину раніше, щоб наблизити термін бутового мурування і решти зодчества.

— Як каліка я тільки вітаю вашу думку, а допомогти не можу, — сказав Жачев. —

Адже вам так і так все одно гинути — у вас же в серці не лежить ніщо, краще любите що-небудь маленьке живе і труйте себе працею. Існують поки що!

З огляду на прохолодний час Жачев змусив мужика зняти сіряк і одягнув їм дитини на ніч; мужик же все своє життя збирав капіталізм — йому, значить, був час грітися.

Дні свого відпочинку Прушевський проводив в спостереженнях або писав листи сестрі. Момент, коли він наклеював марку і опускав лист в ящик, завжди давав йому спокійне щастя, начебто він відчував чиюсь потребу по собі, яка захоплювала його і дозволяла залишатися в житті та ретельно діяти для загальної користі. Сестра йому нічого не писала, в дійсності вона була багатодітна і виснажена і жила як в нестямі. Лише раз на рік, на Великдень, вона надсилала братові листівку, де повідомляла: "Христос воскрес, дорогий брате! Ми живемо по-старому, я готую, діти ростуть, чоловікові додали на один розряд, тепер він приносить 48 рублів. Приїжджай до нас у гості. Твоя сестра Ганна ".

Прушевський подовгу носив цю листівку в кишені і, перелічуючи її, іноді плакав. У свої прогулянки він йшов далеко, на самоті. Одного разу він зупинився на пагорбі, в стороні від міста і дороги. День був каламутний, невизначений, ніби час не тривав далі — в такі дні дрімають рослини і тварини, а люди поминають батьків. Прушевський тихо дивився на всю туманну старість природи і бачив на кінці її білі спокійні будівлі, що світяться більше, ніж було світла в повітрі. Він не знав імені того закінченого будівництва і призначення його, хоча можна було зрозуміти, що ті далекі будівлі влаштовані не тільки для користі, а й для радості. Прушевський з подивом звиклої до печалі людини спостерігав точну ніжність і охолоджену, зімкнуту силу віддалених монументів. Він ще не бачив такої великої віри і свободи в складених каміннях і не знав самосвітнього закону для сірого кольору своєї батьківщини. Як острів, стояв серед решти ново споруджуваного світу цей білий сюжет споруд і заспокоєно світився. Але не все було біле в тих будинках — в деяких місцях вони мали синій, жовтий і зелений кольори, що надавало їм навмисне красу дитячого зображення.

"Коли ж це збудовано?" — з прикрістю сказав Прушевський.

Йому затишніше було відчувати скорботу на земній погаслої зірці; чуже і далеке щастя збуджувало в ньому сором і тривогу — він би хотів, не усвідомлюючи, щоб світ, який вічно будується і недобудований, був схожий на його зруйноване життя. Він ще раз пильно подивився на те нове місто, не бажаючи ні забути його, ні помилитися, але будівлі стояли як раніше ясними, буцім навколо них була не муть рідного повітря, а прохолодна прозорість. Повертаючись назад, Прушевський помітив багато жінок на міських вулицях. Жінки ходили повільно, незважаючи на свою молодість, вони, напевно, гуляли і очікували зоряного вечора. На світанку в контору прийшов Чиклин з невідомим чоловіком, одягненим в одні штани.

— Ось до тебе, Прушевський, — сказав Чиклин. — Він просить віддати труни їхньому селу.

— Які труни?

Величезний, опухлий від вітру і горя голий чоловік сказав не відразу своє слово, він

спочатку опустив голову і напружено утямив. Мабуть, він постійно забував пам'ятати про самого себе і про свої турботи: чи то він втомився або ж помирав по дрібним частинам на ходу життя.

— Труни! — повідомив він гарячим, вовняним голосом. — Труни тесові ми в печеру склали про запас, а ви копаєте всю балку. Віддайте труни!

Чиклин сказав, що вчора ввечері поблизу північного пікету насправді було відрите сто порожніх трун; дві з них він забрав для дівчинки — в одній труні зробив їй ліжко на майбутній час, коли вона стане спати без його живота, а іншу подарував їй для іграшок і всякого дитячого господарства: нехай вона теж має свій червоний куток.

— Віддайте мужику інші труни, — відповів Прушевський.

— Все віддавай, — сказав чоловік. — Нам не вистачає мертвого інвентарю, народ своє майно чекає. Ми ті труни по самооподаткуванню заготовили, не віднімай нажитого!

— Ні, — сказав Чиклин. — Дві труни ти залиш нашій дитині, вони для вас все одно маломірні.

Невідомий чоловік постояв, щось подумав і не погодився: — Не можна! Куди ж ми своїх хлопців класти будемо! Ми по зросту готували труни: на них мітки є — кому куди влазити. У нас кожен і живе від того, що труну свою має: вона нам тепер повне господарство! Ми ті гроби облежували, як в печеру зарити.

Мужик з жовтими очима, який давно живе на котловані увійшов, поспішаючи в контору.

— Єлисей, — сказав він напівголому. — Я їх шнурками в один обоз пов'язав, підемо волоком тягти, поки суша стоїть!

— Не устеріг двох трун, — висловився Єлисей. — У що тепер сам ляжеш?

— А я, Єлисей Савич, під кленом дібровним у себе на подвір'ї під могутнє дерево ляжу. Я вже там і ямку під коренем собі підготував, помру — піде моя кров соком по стовбуру, високо зійде! Або, скажеш, моя кров рідка стала, дереву не смачна?

Напівголий стояв без всякого враження і нічого не відповів. Не помічаючи подорожніх каменів і вітру зорі, що остуджував поле, він пішов з мужиком брати труни. За ними вирушив Чиклин, спостерігаючи спину Єлисея, покриту цілим ґрунтом нечистот, що вже обростала захисною шерстю. Єлисей зрідка зупинявся на місці і оглядав простір сонними, спустілими очима, ніби згадуючи забуте або шукаючи затишній частки для похмурого спокою. Але батьківщина йому була незнаною, і він опускав вниз затишні очі. Труни стояли довгою низкою на сухий висоті над краєм котловану. Мужик, який прибіг перш в барак, був радий, що труни знайшлися і що Єлисей з'явився; він вже впорався пробурити в гробових головах і підніжжях отвори і зв'язати труни в загальну супрягу. Взявши кінець мотузки з передньої труни на плече, Єлисей уперся і поволік, як бурлака, ці тесові предмети по сухому життєвому морю. Чиклин і вся артіль стояли без перешкод Єлисею та й дивилися на слід, який межували порожні труни по землі.

— Дядя, це буржуї були? — зацікавилася дівчинка, що трималася за Чиклина.

— Ні, дочко, — відповів Чиклин. — Вони живуть в солом'яних хатинках, сіють хліб і їдять з нами навпіл.

Дівчинка подивилася наверх, на всі старі обличчя людей. — А навіщо їм тоді труни? Помирати повинні одні буржуї, а бідні ні!

Землекопи промовчали, ще не усвідомлюючи даних, щоб говорити.

— І один був голий! — промовила дівчинка. — Одяг завжди відбирають, коли людей не шкода, щоб вона залишилася. Моя мама теж гола лежить.

— Ти права, дочка, на всі сто відсотків, — вирішив Сафронов. — Два куркулі від нас зараз віддалилися.

— Убий їх піди! — сказала дівчинка.

— Не дозволяється, дочка: дві особи це не клас ...

— Це один та ще один, — визнала дівчинка.

— А в цілості їх було мало, — пошкодував Сафронов. — Ми ж, згідно пленуму, зобов'язані їх ліквідовувати не менше як клас, щоб весь пролетаріат і стан наймитів осиротіли від ворогів!

— А з ким залишитесь?

— Із завданнями, з твердою лінією подальших заходів, розумієш що?

— Так, — відповіла дівчинка. — Це означає поганих людей всіх вбивати, а то гарних дуже мало.

— Ти цілком класове покоління, — зрадів Сафронов, — ти з чіткістю усвідомлюєш всі відносини, хоча сама ще малоліток. Це монархізму люди без розбору були потрібні для війни, а нам тільки один клас дорогий, та ми й клас свій будемо скоро чистити від несвідомого елемента.

— Від сволочі, — з легкістю здогадалася дівчинка. — Тоді будуть тільки най-най головні люди! Моя мама себе теж сволотою називала, що жила, а тепер померла і хороша стала, чи не так?

— Правда, — сказав Чиклин.

Дівчинка, згадавши, що мати її знаходиться одна в темряві, мовчки відійшла, ні з ким не рахуючись, і сіла грати в пісок. Але вона не грала, а тільки чіпала дещо байдужою рукою і думала. Землекопи наблизилися до неї і, пригнувшись, запитали:

— Ти що?

— Так, — сказала дівчинка, не звертаючи уваги. — Мені у вас стало нудно, ви мене не любите, як вночі заснете, так я вас повбиваю.

Майстрові з гордістю поглядали один на одного, і кожному з них захотілося взяти дитину на руки і пом'яти її в своїх обіймах, щоб відчутти те тепле місце, звідки виходить цей розум і чарівність малого життя. Один Воцев стояв слабким і безрадісним, механічно спостерігаючи далечінь; він як і раніше не знав, чи є що особливе в загальному існуванні, йому ніхто не міг прочитати на пам'ять всесвітнього статуту, події ж на поверхні землі його не приваблювали. Віддалившись трохи, Воцев тихим кроком зник в поле і там приліг полежати, невидимий ніким, задоволений, що він більше не учасник божевільних обставин. Пізніше він знайшов слід трун, утягнутих

двома мужиками за горизонт в свій край зігнутих тинів, зарослих лопухами. Бути може, там була тиша дворових теплих місць або стояло на вітрі доріг бідняцьке колгоспне сирітство з купою мертвого інвентарю посеред. Воцев пішов туди ходою механічно вибулої людини, і не усвідомлюючи, що лише слабкість культроботи на котловані змушує його не шкодувати про будівництво майбутнього будинку. Незважаючи на досить яскраве сонце, було якось нерадо на душі, тим більше що в поле простягався каламутний чад дихання і запаху трав. Він озирнувся навколо — скрізь над простором стояв пар живого дихання, створюючи сонну, задушливу невидимість; стомлено тривало терпіння на світі, ніби все живе знаходилося десь посередині часу і свого руху: початок його всіма забутий і кінець невідомий, залишився лише напрямок. І Воцев пішов в одну відкриту дорогу.

10

Козлов прибув на котлован пасажиром в автомобілі, яким керував сам Пашкін. Козлов був одягнений в ясно-сіру трійку, мав роздобрівше від якоїсь постійної радості лице і став сильно любити пролетарську масу. Всяку свою відповідь трудящій людини він починав якимись самодостатніми словами: "Ну добре, ну прекрасно" — і продовжував. Про себе ж любив вимовляти: "Де ви тепер, нікчемна фашистка!" І багато інших стислих гасел-пісень. Сьогодні вранці Козлов ліквідував як почуття свою любов до однієї середньої дами. Вона марно писала йому листи про своє обожнювання, він же, перемагаючи громадське навантаження, мовчав, заздалегідь відмовляючись від конфіскації її ласк, тому що шукав жінку більш благородного, активного типу. Прочитавши ж в газеті про завантаженість пошти та нечіткості її роботи, він вирішив зміцнити цей сектор соціалістичного будівництва шляхом припинення жіночих листів до себе. І він написав дамі останню підсумкову листівку, складаючи з себе відповідальність любові:

"Де раніше стіл був страв,

Тепер там труна стоїть!

Козлов ". (Г. Державін. "На смерть князя Мещерського". Перекл.)

Цей вірш він тільки що прочитав і поспішав його не забути. Кожен день, прокидаючись, він взагалі читав в ліжку книги, і, запам'ятавши формулювання, гасла, вірші, заповіді, всякі слова мудрості, тези різних актів, резолюцій, строфи пісень та інше, він йшов в обхід органів і організацій, де його знали і поважали як активну громадську силу, — і там Козлов лякав і так вже наляканих службовців своєї науковістю, кругозором і підкованістю. Додатково до пенсії по першій категорії він забезпечив собі і натурне продовольство. Зайшовши одного разу в кооператив, він підкликав до себе, не рушаючи з місця, завідувача і сказав йому:

— Ну добре, ну прекрасно, але у вас кооператив, як то кажуть, рочдельського виду, а не радянського! Значить, ви не стовп зі стовпової дороги в соціалізм?!

— Я вас не усвідомлюю, громадянин, — скромно відповів завідувач.

— Так, значить, знову: просив він, пасивний, не щастя у неба, а хліба насущного, чорного хліба! Ну добре, ну прекрасно! — сказав Козлов і вийшов в повній образі, а

через одну декаду став головою лавкома цього кооперативу.

Він так і не дізнався, що цю посаду отримав за клопотанням самого завідувача, який враховував не тільки лють мас, а й якість лютих. Спустившись з автомобіля, Козлов з видом розуму пройшов на терені будівництва і став на краю його, щоб мати загальний погляд на весь темп праці. Що стосується ближніх землекопів, то він сказав їм:

— Не будьте опортуністами на практиці!

Під час обідньої перерви товариш Пашкін повідомив майстровим, що бідняцький шар села сумно занудьгував по колгоспу і потрібно туди кинути що-небудь особливе з робітничого класу, щоб почати класову боротьбу проти сільських пнів капіталізму.

— Давно пора кінчати заможних паразитів! — висловився Сафронов. — Ми вже не відчуваємо жару від багаття класової боротьби, а вогонь повинен бути: де ж тоді грітися активному персоналу!

І після того артіль призначила Сафронова і Козлова йти в ближнє село, щоб бідняк не залишився при соціалізмі круглою сиротою або приватним шахраєм в своєму притулку. Жачев під'їхав до Пашкіну з дівчинкою на візку і сказав йому:

— Зауваж цей соціалізм в босому тілі. Нахилися, стерво, до її кісток, звідки ти сало з'їв!

— Факт! — промовила дівчинка.

Тут і Сафронов визначив свою думку. — Тримай, товаришу Пашкін, Настю — це ж наш майбутній радісний предмет!

Пашкін вийняв записну книжку і поставив в ній крапку; вже багато точок було зображено в книжці Пашкіна, і кожна точка знаменувала якусь увагу до мас. Того вечора Настя постелила Сафронову окреме ліжко і сіла з ним посидіти. Сафронов сам попросив дівчинку поскучати біля нього, тому що вона одна тут сердешна жінка. І Настя тихо перебувала при ньому весь вечір, намагаючись думати, як піде Сафронов туди, де бідні люди тужать в хатинках, і як він стане вошивим серед чужих. Пізніше Настя лягла в ліжко Сафронова, зігріла його і пішла спати на живіт Чиклина. Вона давним-давно звикла зігрівати ліжко своєї матері, перед тим як туди лягав спати нерідний батько.

Маточне місце для будинку майбутнього життя було готове; тепер призначалося класти в котловані бут. Але Пашкін постійно думав світлі думи, і він доповів головному в місті, що масштаб будинку вузький, бо соціалістичні жінки будуть виповнені свіжості і повнокров'я і дрібочучи, вся поверхня землі покриється дитинством; невже ж дітям доведеться жити зовні, серед неорганізованої погоди?

— Ні, — відповів головний, зіштовхуючи ненавмисним рухом ситний бутерброд зі столу, — розрийте матковий котлован вчетверо більше. Пашкін зігнувся і повернув бутерброд знизу на стіл.

— Не варто було нагинатися, — сказав головний. — На майбутній рік ми запроектували сільгосппродукції по округу на півмільярда.

Тоді Пашкін поклав бутерброд назад в кошик для паперів, боячись, що його

вважатимуть за людину, що живе темпами епохи режиму економії. Прушевський очікував Пашкіна поблизу будівлі для негайної передачі розпорядження на роботи. Пашкін ж, поки йшов по вестибюлю, обдумав збільшити котлован не вчетверо, а в шість разів, щоб догодити напевно і забігти вперед головної лінії, щоб згодом радісно зустріти її на чистому місці, — і тоді лінія побачить його, і він запам'ятається в ній вічною точкою.

— У шість разів більше, — вказав він Прушевському. — Я говорив, що темп тихий!

Прушевський зрадів і посміхнувся. Пашкін, помітивши щастя інженера, теж став задоволений, тому що відчув настрій інженерно-технічної секції свого союзу. Прушевський пішов до Чиклина, щоб намітити розширення котловану. Ще не доходячи, він побачив збори землекопів і селянську підводу серед людей, що мовчали. Чиклин виніс з барака порожню труну і поклав її на віз; потім він приніс ще і другу труну, а Настя мчала за ним слідом, обриваючи з труни свої картинки. Щоб дівчинка не сердилась, Чиклин взяв її під пахву і, притиснувши до себе, ніс іншою рукою труну.

— Вони все одно померли, навіщо їм гроби! — обурювалася Настя. — Мені нікуди буде речі складати!

— Так вже треба, — відповідав Чиклин. — Всі мертві — це люди особливі.

— Важливі які! — дивувалася Настя. — Чому ж тоді всі живуть! Краще б померли і стали важливими!

— Живуть для того, щоб буржуїв не було, — сказав Чиклин і поклав останню труну на віз. На возі сиділи двоє — Воцев і Єлисей — підкуркульський мужик, який пішов колись.

— Кому відправляєте труни? — запитав Прушевський.

— Це Сафронов і Козлов померли в хатинці, а їм тепер мої труни віддали: ну що ти будеш робити?! — з подробицею повідомила Настя.

І вона притулилася до брички, заклопотана недоглядом. Воцев, який прибув на підводі з невідомих місць, торкнув коня, щоб їхати назад в той простір, де він був. Залишивши Жачева дотримувати дівчинку, Чиклин пішов кроком за возом, що видалявся. До самої глибини місячної ночі він ішов вдалину. Зрідка, в бічній яружній стороні, горіли затишні вогні невідомих осель, і там же тужливо брехали собаки — може бути, вони нудьгували, а може бути, помічали відряджених людей, що в'їжджали, і лякалися їх. Попереду Чиклина весь час їхала підвода з трунами, і він не відривався від неї. Воцев, спершись об труни спиною, дивився з хури вгору — на зоряні збори і в мертву масову муть Чумацького Шляху. Він очікував, коли ж там буде винесено резолюцію про припинення вічності часу, про спокуту томливості життя. Не сподіваючись, він задрімав і прокинувся від зупинки. Чиклин дійшов до підводи через кілька хвилин і став дивитися навколо. Поблизу було старе село; загальна ветхість бідності покривала його — і старечі, терплячі тини, і придорожні дерева, які схилилися в тиші, мали однаковий вигляд смутку. У всіх хатах села був світло, але зовні їх ніхто не знаходився. Чиклин підступився до першої хати і запалив сірник, щоб прочитати білий папірець на двері. У тому ж папірці було зазначено, що це усупільнений двір № 7

колгоспу імені Генеральної Лінії і що тут живе активіст громадських робіт по будь-яких кампаній, що проводяться на селі.

— Пусті! — постукав Чиклин в двері.

Активіст вийшов і впустив його. Потім він склав приймальний рахунок на труни і велів Вощеву йти в сільраду і стояти всю ніч в почесній варті біля двох тіл полеглих товаришів.

— Я піду сам, — визначив Чиклин.

— Іди, — відповів активіст. — Тільки скажи мені свої дані, я тебе в мобілізований кадр зачислю.

Активіст нахилився до своїх паперів, промацуючи ретельними очима всі точні тези і завдання; він з жадібністю власності, без пам'яті про домашнє щастя будував необхідне майбутнє, готуючи для себе в ньому вічність, і тому він зараз запустілий, опух від турбот і обріс рідким волоссям. Лампа горіла перед його підозрілим поглядом, який розумово і фактично спостерігає куркульську сволоту. Всю ніч сидів активіст при непогашеній лампі, слухаючи, чи не скаже по темній дорозі верховий з району, щоб спустити директиву на село. Кожну нову директиву він читав з цікавістю майбутньої насолоди, немов підглядав в пристрасні таємниці дорослих, центральних людей. Рідко проходила ніч, щоб не з'являлася директива, і до ранку вивчав її активіст, накопичуючи до світанку ентузіазм незламної дії. І тільки зрідка він немов завмирав на мить від туги життя — тоді він жалібно дивився на будь-яку людину, що знаходиться перед його поглядом; це він відчував спогад, що він головотяп і упущенець, — так його називали іноді в паперах з району. "Чи не піти мені в масу, чи не забутися в загальному, керованому житті?" — вирішував активіст про себе в ті хвилини, але швидко опам'ятовувався, тому що не хотів бути членом загального сирітства та боявся довгого томління по соціалізму, поки кожен пастух не опиниться серед радості, бо вже зараз можна бути підручним авангарду і негайно мати всю користь майбутнього часу. Особливо довго активіст розглядав підписи на паперах: ці букви виводила гаряча рука округу, а рука є частина цілого тіла, що живе в достатку слави на очах відданих, переконаних мас. Навіть сльози показувалися на очах активіста, коли він милувався чіткістю підписів і зображеннями земних куль на штемпелях; адже вся земна куля, вся його м'якоть скоро дістанеться в чіткі, залізні руки, — невже він залишиться без впливу на всесвітнє тіло землі? І зі скупістю забезпеченого щастя активіст гладив свої виснажені навантаженнями груди.

— Чого стоїш без руху? — сказав він Чиклину. — Іди вартувати політичні трупи від заможного безчестя: бачиш, як падає наш героїчний брат!

Через темряву колгоспної ночі Чиклин дійшов до пустельної зали сільради. Там лежали його двоє товаришів. Найбільша лампа, призначена для висвітлення засідань, горіла над мерцями. Вони лежали поруч на столі президії, покриті прапором до підборідь, щоб не були помітні їх згубні каліцтва і живі не побоялися б так само померти. Чиклин встав біля підніжжя померлих і спокійно задивився в їх мовчазні обличчя. Вже нічого не скаже тепер Сафронов зі свого розуму, і Козлов не поболить

душею за все організаційне будівництво та не отримуватиме належну йому пенсію. Поточний час тихо йшов в північному мороці колгоспу; ніщо не порушувало усупільненого майна і тиші колективної свідомості. Чиклин закурив, наблизився до лиць мертвих і помацав їх рукою.

— Що, Козлов, нудно тобі?

Козлов продовжував лежати, змовклим чином, будучи убитим; Сафронов теж був спокійний, як задоволена людина, і руді вуса його, навислі над змученим напіввідкритим ротом, росли навіть з губ, тому що його не цілували при житті. Навколо очей Козлова і Сафронова виднілася засохла сіль колишніх сліз, так що Чиклину довелося стерти її і подумати — чому ж це плакали в кінці життя Сафронов і Козлов?

— Ти що ж, Сафронов, зовсім ліг чи думаєш встати все-таки?

Сафронов не міг відповісти, тому що серце його лежало в зруйнованих грудях і не мало почуття. Чиклин прислухався до дощу, який розпочався на дворі, до його довгого скорботного звуку, що співав в листі, в тинах і в мирній покрівлі села; байдуже, як в порожнечі, проливалася свіжа волога, і тільки туга хоча б однієї людини, слухача дощу, могла б винагородити це виснаження природи. Зрідка зойкали кури в обгороджених глушинах, але їх Чиклин вже не слухав і ліг спати під загальний прапор між Козловим і Сафроновим, тому що мертві — це теж люди. Сільрадівська лампа безрозрахунково горіла над ними до ранку, коли в приміщення з'явився Єлисей і теж не загасив вогню; йому було все одно, що світло, що тьма. Він без користі постояв деякий час і вийшов так само, як прийшов. Притулившись грудьми до устроєної для прапора жердини, Єлисей втупився в каламутну вогкість порожнього місця. На тому місці зібралися граки для відльоту в теплу далечінь, хоча час їх розставання з тутешньою землею ще не настав. Ще раніше відльоту граків Єлисей бачив зникнення ластівок, і тоді він хотів стати легким малосвідомим тілом птиці, але тепер він уже не думав, щоб перетворитися в гайвороння, тому що думати не міг. Він жив і дивився очима лише тому, що мав документи середняка, і його серце билось по закону. З сільради пролунали якісь звуки, і Єлисей підійшов до вікна і притулився до скла; він постійно прислухався до всяких звуків, що походить із мас або природи, тому що йому ніхто не говорив слів і не давав поняття, так що доводилося відчувати навіть віддалене звучання. Єлисей побачив Чиклина, що сидить між двома лежачими навznak. Чиклин курил і байдуже втішав померлих своїми словами:

— Ти скінчився, Сафронов! Ну і що ж? Все одно я залишився, буду тепер, як ти; стану розумніти, почну виступати з точкою зору, побачу всю твою тенденцію, ти цілком можеш не існувати ...

Єлисей не міг розуміти і слухав одні звуки крізь чисте скло.

— А ти, Козлов, теж не турбуйся жити. Я сам себе забуду, але тебе почну мати постійно. Все твоє загине життя, всі твої завдання сховаю в себе і не кину їх нікуди, так що ти вважай себе живим. Буду день і ніч активним, всю організаційність на замітку візьму, на пенсію стану, лежи спокійно, товариш Козлов!

Єлисей надихав на скло туман і бачив Чиклина слабо, але все одно дивився, раз

дивитися йому було нікуди. Чиклин помовчав і, відчуваючи, що Сафронов і Козлов тепер раді, сказав їм:

— Нехай весь клас помре — так я і один за нього залишуся і зроблю всі його завдання на світі! Все одно жити для самого себе я не знаю як! .. Чия це там морда утупилась у нас? Зайди сюди, чужа людина!

Єлисей зараз же увійшов до сільради і став, не міркуючи, що штани спустилися з його живота, хоча вчора цілком ще трималися. Єлисей не мав апетиту до харчування і тому худнув в кожную минулу добу.

— Це ти вбив їх? — запитав Чиклин. Єлисей підняв догори штани і вже більше не упускав їх, нічого не відповідаючи, наставив на Чиклина свої бліді, порожні очі. — А хто ж? Піді приведи мені кого-небудь, хто вбиває нашу масу.

Мужик рушив і пішов через порожнє сире місце, де знаходилося останнє збіговисько граків; граки йому дали дорогу, і Єлисей побачив того мужика, який був з жовтими очима; він приставив труну до тину і писав на ній своє прізвище друкованими літерами, дістаючи образотворчим пальцем якусь гущу з бутилі.

— Ти що, Єлисей? Аль дізнався яке розпорядження?

— Так собі, — сказав Єлисей.

— Тоді нічого, — пишучи, спокійно сказав мужик. — А померлих хіба не обмивали ще в раді? Боюся, як би казенний інвалід не приїхав на візку, він мене рукою зачепить, що я живий, а двоє померли.

Мужик пішов помити мертвих, щоб виявити тим свою участь і співчуття; Єлисей теж побрів йому вслід, не знаючи, де йому найкраще перебувати. Чиклин не заперечував, поки мужик знімав з загиблих одяг і носив їх по черзі в голом стані занурювати в ставок, а потім, витерши насухо баранячою шерстю, знову одягнув і поклав обидва тіла на стіл.

— Ну, добре, — сказав тоді Чиклин. — А хто ж їх убив?

— Нам, товариш Чиклин, невідомо, ми самі живемо ненавмисно.

— Випадково! — вимовив Чиклин і зробив мужику удар в обличчя, щоб він став жити свідомо.

Мужик було впав, але побоявся далеко ухилитися, щоб Чиклин не подумав про нього чогось заможного, і ще ближче постав перед ним, бажаючи щоб сильніше понівечили і потім виклопотати собі за допомогою мучення право життя бідняка. Чиклин, видячи перед собою таку істоту, рушив йому механічно в живіт, і мужик перекинувся, закривши свої жовті очі. Єлисей, що стояв тихо осторонь, сказав незабаром Чиклину, що мужик стих.

— А тобі шкода його? — запитав Чиклин.

— Ні, — відповів Єлисей.

— Поклади його в серединку між моїми товаришами.

Єлисей поволік мужика до столу і, піднявши його з усіх сил, звалив поперек вже бувших мертвих, а вже потім пристосував як слід, уклавши його тісно поблизу боків Сафронова і Козлова. Коли Єлисей відійшов назад, то мужик відкрив свої жовті очі, але

вже не міг їх закрити і так залишився дивитися.

— Баба-то є у нього? — запитав Чиклин Єлисея.

— Один знаходився, — відповів Єлисей.

— Навіщо ж він був?

— Не бути він боявся.

Вощев прийшов в двері і сказав Чиклину, щоб він йшов — його вимагає актив.

— На тобі рубль, — дав скоріше гроші Єлисею Чиклин. — Іди на котлован і подивись, чи жива там дівчинка Настя, і купи їй цукерок. У мене серце по ній заболіло.

Активіст сидів з трьома своїми помічниками, схудлими від безперервного героїства і цілком бідними людьми, але обличчя їх зображували одне і те ж тверде відчуття — старанну самовідданість. Активіст дав знати Чиклину і Вощеву, що директивою товариша Пашкіна вони повинні приурочити всі свої приховані сили на догоду колгоспному розгортанню.

— А істина належить пролетаріату? — запитав Вощев.

— Пролетаріату належить рух, — сказав активіст, — а що назустріч попадається, то все його: будь там істина, будь куркульська награбована кофта — все піде в організований котел, ти нічого не дізнаєшся.

Поблизу мертвих в сільраді активіст засмутився спочатку, але потім, згадавши новоспоруджуване майбутнє, бадьоро посміхнувся і наказав оточуючим мобілізувати колгосп на похоронний хід, щоб всі відчули урочистість смерті під час розвитку світлого моменту усупільнення майна. Ліва рука Козлова звислась вниз, і весь загиблий корпус його накренився зі столу, готовий несвідомо впасти. Чиклин поправив Козлова і зауважив, що мертвим стало зовсім тісно лежати: їх вже було четверо замість трьох. Четвертого Чиклин не пам'ятав і звернувся до активіста за освітленням нещастя, хоча четвертий не був пролетар, а якийсь нудний мужик і покоївся на боці з замовклим диханням. Активіст представив Чиклину, що цей дворовий елемент є смертельний шкідник Сафронова і Козлова, але тепер він помітив свою скорботу від організованого руху на нього і сам прийшов сюди, ліг на стіл між покійними і особисто помер.

— Все одно б я його виявив через півгодини, — сказав активіст. — У нас стихії зараз немає ні краплі, дітися нікому нікуди! А хтось ще один зайвий лежить!

— Того я прикінчив, — пояснив Чиклин. — Думав, що стерво з'явився і просить удару. Я йому дав, а він ослаб.

— І правильно: в районі мені і не повірять, щоб був один убивець, а двоє — це вже цілком куркульський клас і організація!

11

Після похорону в стороні від колгоспу зайшло сонце, і стало відразу безлюдно й чуже на світі; з-за ранкового краю району виходила густа підземна хмара, до півночі вона повинна дійти до тутешніх угідь і пролити на них всю тяжкість холодної води. Дивлячись туди, колгоспники починали мерзнути, а кури вже давно квокали в своїх закутках, передчуваючи довготу часу осінньої ночі. Незабаром на землі настала суцільна темрява, посилена чорнотою ґрунту, який розтоптили бродячі маси; але верх

був ще світлий — серед вогкості нечутного вітру і висоти там стояло жовте сяйво сонця, що досягало туди, і відбивалося на останньому листі схилених в тиші садів. Люди не бажали бути всередині хат — там на них нападали думи і настрої, — вони ходили по всіх відкритих місцях села і намагалися постійно бачити один одного; крім того, вони чуйно слухали — чи не пролунає вдалині по вологому повітрю будь-якого звуку, щоб почути розраду в такому скрутному просторі. Активіст ще давно пустив усну директиву про дотримання санітарності в народному житті для чого люди повинні весь час перебувати на вулиці, а не задихатися в сімейних хатах. Від цього засідаючи, активу було легше спостерігати маси з вікна і вести їх весь час далі. Активіст теж встиг помітити цю вечірню жовту зорю, схожу на світло поховання, і вирішив завтра ж з ранку призначити зоряний похід колгоспних пішоходів в навколишні села, що жмуться до одноосібності, а потім оголосити народні ігри. Голова сільради, середняцький дідок, підійшов було до активіста за яким-небудь розпорядженням, тому що боявся не діяти, але активіст відштовхнув його від себе рукою, сказавши тільки, щоб сільрада зміцнювала задні завоювання активу і стерегла панівних бідняків від куркульських хижаків. Дідок голова з вдячністю заспокоївся і пішов робити собі сторожове калатало. Воцев боявся ночей, він в них лежав без сну і сумнівався; його основне почуття життя прагнуло до чого-небудь належного на світі, і таємна надія думки обіцяла йому далекий порятунок від безвісності загального існування. Він йшов на нічліг поруч з Чиклиним і турбувався, що той зараз ляже і засне, а він буде один дивитися очима в темряву над колгоспом.

— Ти сьогодні, Чиклин, не спи, а то я чогось боюся.

— Не бійся. Ти скажи, хто тобі страшний — я його вб'ю.

— Мені страшна серцева здивованість, товариш Чиклин. Я і сам не знаю що. Мені все здається, що далеко є щось особливе або розкішний незбутній предмет, і я сумно живу.

— А ми його здобудемо. Ти, Воцев, як то кажуть, не горюй.

— Коли, товариш Чиклин?

— А ти вважай, що вже здобули: бачиш, нам все тепер стало ніщо ...

На краю колгоспу стояв Організаційний Двір, в якому активіст і інші провідні бідняки проводили навчання мас; тут же проживали недоведені куркулі і різні члени колективу, що проштрафились; одні з них перебували на підвір'ї за те, що впали в дрібний настрій сумніву, інші — що плакали під час бадьорості і цілували кілки на своєму підвір'ї, що відходить в усупільнення, треті — за щось небудь інше, і, нарешті, один був дідок, що з'явився на Організаційний Двір самопливом, — це був сторож з кахельного заводу: він ішов крізь село кудись, а його тут призупинили, бо у нього було вираження чужості на обличчі. Воцев і Чиклин сіли на камінь серед Двору, припускаючи незабаром заснути під тутешнім навісом. Старий з кахельного заводу згадав Чиклина і дійшов до нього, доти він сидів у найближчій траві і сухим способом стирав бруд зі свого тіла під сорочкою.

— Ти чого тут? — запитав його Чиклин.

— Так я йшов, а мені наказали залишитися: може, кажуть, ти дарма живеш, дай подивимося. Я було йшов мовчки повз, а мене назад укорочують: стій, кричать, куркулик! З тих пір я тут і проживаю на картопляних харчах.

— Тобі ж все одно де жити, — сказав Чиклин, — аби не померти.

— Це ти вірно кажеш! Я до чого хочеш звикну, тільки спочатку мучуся. Тут вже мене і букви навчили і число змушують знати: будеш, кажуть, доречним класовим дідком. Так то що ж, я і буду ...

Старий би всю ніч пробалакався, але Єлисей повернувся з котловану і приніс Чиклину лист від Прушевського. Під ліхтарем, який висвітлював вивіску Організаційного Двору, Чиклин прочитав, що Настя жива і Жачев почав возити її щодня в дитячий сад, де вона полюбила радянську державу і збирає для нього утильсировину; сам же Прушевський сильно сумує про те, що Козлов і Сафронов загинули, а Жачев по ним плакав величезними сльозами. "Мені досить важко, — писав товариш Прушевський, — і я боюся, що полюблю якусь одну жінку і одружуся, бо не маю суспільного значення. Котлован закінчений, і навесні будемо його бутити. Настя вміє, виявляється, писати друкованими літерами, посилаю тобі її папірець ". Настя писала Чиклину: "ліквідує куркуля як клас. Хай живе Ленін, Козлов і Сафронов. Привіт бідному колгоспу, а куркулям ні ".

Чиклин довго шепотів ці написані слова, глибоко зворушений, не вміючи морщити своє обличчя для печалі і плачу; потім він попрямував спати. У великому будинку Організаційного Двору була одна величезна світлиця, і там всі спали на підлозі завдяки холоду. Сорок чи п'ятдесят чоловік народу відкрили роти і дихали вгору, а під низькою стелею висіла лампа в тумані зітхань, і вона тихо хиталася від якогось струсу землі. Серед підлоги лежав і Єлисей; його сплячі очі були майже повністю відкриті і дивилися не моргаючи на запалену лампу. Знайшовши Вощева, Чиклин ліг поруч з ним і заспокоївся до більш світлого ранку. Вранці колгоспні босі пішоходи вишикувалися в ряд на Оргдворі. Кожен з них мав прапор з гаслом в руках і сумку з їжею за спиною. Вони очікували активіста як первинної людини в колгоспі, щоб дізнатися від нього, навіщо їм іти в чужі місця. Активіст прийшов на Двір спільно з передовим персоналом і, розставивши пішоходів у вигляді п'ятикратної зірки, став посеред всіх і виголосив своє слово, яке вказує пішоходам йти в середовище навколишнього бідняцтва і показати йому властивість колгоспу шляхом покликання до соціалістичного порядку, бо все одно подальше буде погано. Єлисей тримав в руці найдовший прапор і, покійно вислухавши активіста, рушив звичним кроком вперед, не знаючи, де йому треба зупинитися. Того ранку була вогкість і дув холод з далеких пустопорожніх місць. Обставина остудження теж не була упущена активом.

— Дезорганізація! - журливо сказав активіст про цей вечір природи.

Бідні і середні мандрівники пішли в свій путь і зникли вдалині, в сторонньому просторі. Боса колективізація пішла. Чиклин дивився услід, не знаючи, що потрібно далі припускати, а Вощев мовчав без думки. З великої хмари, що зупинилася над глухою далекою ріллею, стіною пішов дощ і вкрив демонстрантів в середовищі вологи.

— І куди вони пішли? — сказав один підкуркульників, відокремлений від населення на Оргдворі за свій шкоду. Активіст заборонив йому виходити далі тину, і підкуркульник висловлювався через нього. — У нас однією обувки на десять років вистачить, а вони куди лізуть?

— Дай йому! — сказав Чиклин Вощеву.

Вощев підійшов до підкуркульника та зробив удар в його обличчя. Підкуркульник більше не озивався. Вощев наблизився до Чиклина зі звичайним подивом про навколишнє життя.

— Дивись, Чиклин, як колгосп йде на світі — нудно і босий.

— Вони тому і йдуть, що босі, — сказав Чиклин. — А радіти їм нічого: адже колгосп житейська справа.

— Христос теж, напевно, ходив нудно, і в природі був незначний дощ.

— У тебе розум бідняк, — відповів Чиклин. — Христос ходив один невідомо через що, а тут рухаються цілі купи заради існування.

Активіст знаходився тут же на Оргдворі; минула ніч пройшла для нього задарма — директива не прийшла на колгосп, і він опустив течію думки у власній голові; але думка несла йому страх упущень. Він боявся, що заможність збереться на одноосібних дворах і він упустить її з поля зору. Одночасно він побоювався і перестаратися — тому усуспільнили лише кінське поголів'я, страждаючи за кожну вівцю і курку, тому що в руках стихійного одноосібника і козел є важіль капіталізму. Стримуючи силу своєї ініціативи, нерухомо стояв активіст серед мертвої тиші колгоспу, і його підручні товариші дивилися на його мовчазні уста, не знаючи, куди їм рушити. Чиклин і Вощев вийшли з Оргдвору і вирушили шукати мертвий інвентар, щоб побачити його придатність.

Пройшовши деяку відстань, вони зупинилися на шляху, тому що з правого боку вулиці без зусиль людини відкрилися одні ворота, і через них стали виходити спокійні коні. Рівним кроком, не опускаючи голів до їжі, зростаючої на землі, коні згуртованою масою минули вулицю і спустилися в яр, в якому містилася вода. Напившись в норму, коні увійшли в воду і постояли в ній деякий час для своєї чистоти, а потім вибралися на берегову сушу і рушили назад, не втрачаючи ладу і згуртування між собою. Але у перших же дворів коні розбрілися — один зупинився біля солом'яного даху і почав смикати солому з нього, інший, нагнувшись, підбирав в пащу залишкові пучки чахлого сіна, більше ж понурі коні увійшли на садиби і там взяли на знайомих, рідних місцях по снопу і винесли його на вулицю. Кожна тварина взяла посильну частку їжі і дбайливо несла її в напрямку тих воріт, звідки вийшли до того всі коні. Коні, які прийшли перш, зупинилися біля загальних воріт і почекали всю решту кінської маси, а вже коли всі разом зібралися, то передній кінь штовхнув головою ворота навстіж і весь кінський стрій пішов з кормом на двір. На дворі коні відкрили роти, їжа впала з них в одну середню купу, і тоді усуспільнена худоба стала навколо і почала повільно їсти, організовано змирившись без турботи людини.

Вощев з переляком дивився на тварин через свердловину воріт; його дивував

душевний спокій худоби, ніби всі коні з точністю переконалися в колгоспному сенсі життя, а він один живе і мучиться гірше коня. Далі кінського двору знаходилася чиясь незаможна хата, яка стояла без садиби і огорожі на голому земному місці. Чиклин і Вощев увійшли в хату і помітили в ній мужика, який лежав на лавці вниз обличчям. Його баба прибирала підлогу і, побачивши гостей, втерла носа кінцем хустки, від чого у неї зараз же потекли звичні сльози.

— Ти чого? — запитав її Чиклин.

— І-і, голубчики! — промовила жінка і ще густіше заплакала.

— Обсихай скоріше і говори! — привів її до тями Чиклин.

— Мужик-то який день уткнувся і лежить ... Баба, каже, потикай мені їжу в нутро, а то я весь порожній лежу, душа пішла з усієї плоті, полетіти боюся, поклади, кричить, який-небудь вантаж на сорочку. Як вечір, так я йому самовар до живота прив'язую. Коли ж що-небудь настане?

Чиклин підійшов до селянина і повернув його горілиць — він був дійсно легкий і худий, і бліді, скам'янілі очі його не виражали навіть боязкості. Чиклин близько схилився до нього.

— Ти що — дихаєш?

— Як згадаю, так зітхну, — слабо відповів чоловік.

— А якщо забудешся дихати?

— Тоді помру.

— Може, ти сенсу життя не відчуваєш, так потерпи трохи, — сказав Вощев лежачому.

Дружина господаря поволі, але з точністю розглядала прийшлих, і від їдкості очей у неї непомітно висохли сльози.

— Він все чув, товариші, все дочиста душевно бачив! А як коня взяли в організацію, так він ліг і перестав. Я-то хоч поплачу, а він ні.

— Нехай краще плаче, йому миліше буде, — порадив Вощев.

— Я і то йому говорила. Хіба ж можна мовчки лежати — влада буде лякатися. Я-то навмисне, ось правда істинна — ви люди, видати, хороші, — я-то як вийду на вулицю, так і заллюсь вся сльозами. А товариш активіст бачить мене — адже він усюди дивиться, він всі тріски порахував, — як побачить мене, так і наказує: плач, баба, плач сильніше — це сонце нового життя зійшло, і світло ріже ваші темні очі. А голос-то у нього рівний, і я бачу, що мені нічого не буде, і плачу з усім бажанням ...

— Стало бути, твій мужик тільки недавно існує без душевної старанності? — звернувся Вощев.

— Так як ось перестав мене дружиною знати, так і почитай, що з тих пір.

— У нього душа — кінь, — сказав Чиклин. — Нехай він тепер порожняком поживе, а його вітер продує.

Баба відкрила рот, але залишилася без звуку, тому що Вощев і Чиклин пішли в двері. Інша хата стояла на великій садибі, обгородженому тинами, всередині ж хати мужик лежав в порожній труні і при будь-якому звуку закривав очі, як помер. Над

головою напівнебіжчика вже кілька тижнів горіла лампада, і лежачи в труні він час від часу сам підливав у неї масло з пляшки. Воцев притулив свою руку до чола покійного і відчув, що людина тепла. Мужик чув те і зовсім затих диханням, бажаючи побільше охолонути зовні. Він стиснув зуби і не пропускав повітря в свою глибину.

— А тепер він похолодав, — сказав Воцев.

Мужик з усіх темних своїх сил зупиняв внутрішнє биття життя, а життя від довголітнього розгону не могло в ньому припинитися. "Бач ти яка, шанує мене сила, — мимохідь думав лежачий, — все одно я тебе затомлю, краще сама скінчуйся".

— Наче знову потеплішав, — виявляв Воцев за течією часу.

— Значить, не боїться ще, підкуркульська сила, — сказав Чиклин.

Серце мужика самотійно піднявся в душу, в горлову тісноту, і там втислося, відпускаючи з себе жар небезпечного життя в верхню шкіру. Мужик рушив ногами, щоб допомогти своєму серцю здригнутися, але серце замучилось без повітря і не могло працювати. Мужик роззявив рот і закричав від горя смерті, шкодуючи свої цілі кістки від зотління в прах, свою криваву силу тіла від гниття, очі від зникаючого білого світу і двір від вічного сирітства.

— Мертві не шумлять, — сказав Воцев мужику.

— Не буду, — згідно відповів лежачий і завмер, щасливий, що догодив власті.

— Остигає, — помацав Воцев шию мужика.

— Туші лампаду, — сказав Чиклин. — Над ним вогонь горить, а він очі заплющив — ось де ніякої скупості на революцію.

12

Вийшовши на свіже повітря, Чиклин і Воцев зустріли активіста — він йшов в хату-читальню у справах культурної революції. Після того він зобов'язаний був ще обійти всіх середніх одноосібників, які залишилися без колгоспу, щоб переконати їх в нерозумності огороженого дворового капіталізму. У хаті-читальні стояли заздалегідь організовані колгоспні жінки і дівчата.

— Здрастуй, товаришу актив! — сказали вони всі відразу.

— Привіт кадру! — відповів задумливо активіст і постояв у мовчазному міркуванні.

— А тепер ми повторимо букву "а", слухайте мої повідомлення і пишіть ...

Жінки прилягли до підлоги, тому що вся хата-читальня була порожня, і стали писати шматками штукатурки на дошках. Чиклин і Воцев теж сіли вниз, бажаючи зміцнити своє знання в абетці.

— Які слова починаються на "а"? — запитав активіст.

Одна щаслива дівчина підвелася на коліна і відповіла з усією швидкістю і бадьорістю свого розуму:

— Авангард, актив, алілуйщик, аванс, архілівий, антифашист! Твердий знак всюди потрібен, а архілівому не треба!

— Правильно, Макарівна, — оцінив активіст. — Пишіть систематично ці слова.

Жінки і дівчата старанно прилягли до підлоги і почали наполегливо малювати букви, користуючись шкряботючою штукатуркою. Активіст тим часом задивився у

вікно, розмірковуючи про якомусь подальшому шляху або, може бути, нудячись від своєї самотньої свідомості.

— Навіщо вони твердий знак пишуть? — сказав Вощев.

Активіст оглянувся. — Тому що зі слів позначаються лінії і гасла і твердий знак нам корисніше м'якого. Це м'який потрібно скасувати, а твердий нам неминучий: він робить жорсткість і чіткість формулювань. Всім зрозуміло?

— Усім, — сказали всі.

— Пишіть далі поняття на "б". Говори, Макарівна!

Макарівна підвелася і з довірливістю перед наукою заговорила:

— Більшовик, буржуй, бугор, беззмінний голова, колгосп є благо бідняка, браво-браво-ленінці! Тверді знаки ставити на бугорі і більшовику і ще на кінці колгоспу, а там всюди м'які місця!

— Бюрократизм забула, — визначив активіст. — Ну, пишіть. А ти, Макарівна, збігай мені до церкви — трубку прикурити ...

— Давай я сходжу, — сказав Чиклин. — Не відривай народ від розуму.

Активіст втовк в трубку лопухові крихти, і Чиклин пішов запалювати її від вогню. Церква стояла на краю села, а за нею вже починалася пустельність осені і вічне примиренство природи. Чиклин подивився на цю злиденну тишу, на далекі лозини, холонучі в глинистому полі, але нічим поки не міг заперечити. Поблизу церкви росла стара трава забуття і не було стежок або інших людських прохідних слідів — значить, люди давно не молилися в храмі. Чиклин пройшов до церкви по гущі лободи і лопухів, а потім вступив на паперть. Нікого не було в прохолодному притворі, тільки горобець, зіщулившись, жив в кутку; але і він не злякався Чиклина, а лише мовчки подивився на людину, збираючись, видно, незабаром померти в темряві осені. У храмі горіло багато свічок; світло мовчазного, печального воску висвітлювало всю внутрішність приміщення до самої основи купола, і охайні обличчя святих з виразом байдужості дивилися в мертве повітря, як жителі того, покійного світу, — але храм був порожній. Чиклин розкурив трубку від ближньої свічки і побачив, що попереду на амвоні ще хтось курить. Так і було — на ступені амвона сидів чоловік і курив. Чиклин підійшов до нього.

— Від товариша активіста прийшли? — запитав курець.

— А тобі що?

— Все одно я по трубці бачу.

— А ти хто?

— Я був піп, а тепер відмежувався від своєї душі і обстрижений під фокстрот. Ти подивись! — Поп зняв шапку і показав Чиклину голову, оброблену, як на дівчині. — Нічого ж? .. Та все одно мені не вірять, кажуть, я таємно вірю і явний стерво для бідноти. Доводиться стаж заробляти, щоб в гурток безбожництва взяли.

— Чим же ти його заробляєш, поганий такий? — запитав Чиклин.

Поп склав гіркоту собі в серце і охоче відповів: — А я свічки народу продаю — ти бачиш, вся зала горить! А кошти збираються у кружку і йдуть активісту для трактора.

— Не бреши: де ж тут віруючий народ?

— Народу тут бути не може, — повідомив поп. — Народ тільки свічку купує і ставить її Богу, як сироту, замість своєї молитви, а сам зараз же ховається геть.

Чиклин люто зітхнув і запитав ще: — А чому ж народ не хреститься тут, сволота ти така?

Поп встав перед ним на ноги для поваги, збираючись з точністю повідомити.

— Хреститися, товариш, не допускається: того я записую скорописом в поминальний листок ...

— Говори скоріше і далі! — вказав Чиклин.

— А я не припиняю свого слова, товариш бригадний, тільки я темпом слабкий, вже ви стерпите мене ... А ті листки з позначенням людини, що осяяла себе рукодіючим хрестом, або схилила своє тіло перед небесною силою, або вчинила інший акт шанування підкуркульських святителів, — ті листки я кожен північ особисто супроводжую до товариша активіста.

— Підійди аж до мене, — сказав Чиклин. Поп готове опустився з поріжок амвона. — заплющи очі, паскудний.

Піп закрив очі і показав на обличчі зворушливу люб'язність. Чиклин, не коливнувшись корпусом, зробив попу свідомий удар в скулу. Поп відкрив очі і знову заплющив їх, але впасти не міг, щоб не давати Чиклину поняття про свою непокору.

— Хочеш жити? — запитав Чиклин.

— Мені, товариш, жити марно, — розумно відповів поп. — Я не відчуваю більше принади творіння — я залишився без Бога, а Бог без людини ...

Сказавши останні слова, поп схилився на землю і став молитися своєму ангелу-хранителю, торкаючись підлоги фокстротною головою. У селі пролунав довгий свисток, і після нього заіржали коні. Поп зупинив молитовну руку і зрозумів значення сигналу.

— Збори засновників, — сказав він зі смиренням.

Чиклин вийшов з церкви в траву. По траві йшла бабу до церкви, виправляючи позаду себе пом'яту лободу, але побачивши Чиклина, вона обімліла на місці і від переляку простягнула йому п'ятак за свічку.

Організаційний Двір покритися суцільним народом; були присутні організовані члени і неорганізовані одноосібники, хто ще був малопотужний по свідомості або мав підкуркульську частку життя і не вступав до колгоспу. Активіст знаходився на високому ганку і з мовчазним сумом спостерігав рух життєвої маси на сирій, вечірній землі; він безмовно любив бідноту, яка, поївши простого хліба, бажано рвалася вперед в невидиме майбутнє, бо все одно земля для них була порожня і тривожна; він потай дарував міські цукерки дітям незаможних і з настанням комунізму в сільському господарстві вирішив взяти установку на одруження, тим більше що тоді краще виявляться жінки. І зараз чиясь мала дитина стояла близько активіста і дивилася на його обличчя.

— Ти чого задивився? — запитав активіст. — На тобі цукерочку.

Хлопчик взяв цукерку, але однією їжі йому було мало. — Дядьку, чому ти найрозумніший, а картуза у тебе немає?

Активіст без відповіді погладив голову хлопчика; хлопчик з подивом розлушив суцільну кам'янисту цукерку — вона блищала, як розсічений лід, і всередині її нічого не було, крім твердості. Хлопчик віддав половину цукерки назад активісту.

— Сам додай, у ній в серединці варення немає: це суцільна колективізація, нам радості мало!

Активіст посміхнувся з проникливою свідомістю, він передчував, що ця дитина в зрілості свого життя згадає про нього серед палаючого світла соціалізму, видобутого зосередженою силою активу з плотових дворів сіл. Вощев і ще три переконаних мужика носили колоди до воріт Оргдвору і складали їх у штабель — їм заздалегідь активіст дав вказівку на цю працю. Чиклин теж пішов за трудящими і, взявши колоду близько яру, поніс його до Оргдвору: хай іде більше користі в загальний котел, щоб не було так сумно довкола.

— Ну як же будемо, громадяни? — вимовив активіст в речовину народу, який перебував перед ним. — Ви що ж, знову капіталізм сіяти збираєтеся чи схаменулися? ..

Організовані сили на землю і курили з задовільним почуттям, погладжуючи свої борідки, які за останні півроку щось стали рідше рости; неорганізовані ж стояли на ногах, перемагаючи свою кволу душу, але один підручний активу навчив їх, що душі в них немає, а є лише один майновий настрій, і вони тепер зовсім не знали, як їм станеться, раз не буде майна. Інші, схилившись, стукали себе в груди і слухали свою думку звідти, але серце билось легко і сумно, як порожнє, і нічого не відповідало. Ті люди, що стояли ні на мить не втрачали з поля зору активіста, ближні ж до ганку дивилися на керівну людину з усім бажанням і не моргаючи очима, щоб він бачив їх готовий настрій. Чиклин і Вощев на той час уже впоралися з доставкою колод і стали їх затісувати в лапу з усіх кінців, намагаючись влаштувати великий предмет. Сонця не було в природі ні вчора, ні нині, і сумовитий вечір рано настав над сирими полями; тиша поширювалася зараз по всьому видимому світу, тільки сокира Чиклина звучала серед неї і відгукувалася старим скрипом на близькому млині і в плотах.

— Ну що ж! — терпляче сказав активіст зверху. — Невже ви так і будете стояти між капіталізмом і комунізмом: адже вже пора рушити — у нас в районі чотирнадцятий пленум йде!

— Дозволь, товаришу актив, ще трохи средноті постояти, — попросили задні мужики, — може, ми обвикнемся: нам головна справа звичка, а то ми все утерпимо.

— Ну стійте, поки біднота сидить, — дозволив активіст. — Все одно товариш Чиклин ще не встиг сколотити колоди в один блок.

— А до чого ж ті колоди-то ладнають, товаришу активісте? — запитав задній середняк.

— А це для ліквідації класів організовується пліт, щоб завтрашній день куркульський сектор їхав по річці в море і далі ...

Вийнявши поминальні листки і класово-розшарувальну відомість, активіст став мітити знаки по паперах; а олівець у нього був різнокольоровий, і він застосовував то синій, то червоний колір, а то просто зітхав і думав, не кладучи знаків до свого

рішення. Стоячі мужики відкрили роти і дивилися на олівець з томлінням слабкої душі, яка з'явилася у них з останніх залишків майна, тому що стала мучитися. Чиклин і Вощев тесали в дві сокири відразу, і колоди у них складалися одна до іншої впритул, засновуючи зверху просторе місце. Близький середняк притулювся головою до ганку і стояв в такому спокої деякий час.

— Товариш актив, а товариш! ..

— Говори ясно, — запропонував середняку активіст між своєю справою.

— Дозволи нам горе горювати в остатня ніч, а вже тоді ми століття з тобою будемо радіти!

Активіст коротко подумав. — Ніч — це довго. Кругом нас темпи по округу йдуть, журіться, поки пліт не готовий.

— Ну хоч до плоту, і то радість, — сказав середній мужик і заплакав, не втрачаючи часу останнього горя. Баби, що стояли за тином Оргдвора, враз завили в усі задушевні свої голоси, так що Чиклин і Вощев перестали рубати дерево сокирами. Організована членська біднота піднялася з землі, задоволена, що їй сумувати не доводиться, і пішла дивитися на своє загальне, насущне майно села.

— Відвернися і ти від нас на короткий час, — попросили активіста два середняки. — Дай нам тебе не бачити.

Активіст відсторонився з ганку і пішов в будинок, де з жадібністю почав писати рапорт про точно виконанні заходи щодо суцільної колективізації і про ліквідацію за допомогою сплаву на плоту куркуля як класу; при цьому активіст не міг поставити після слова "куркуля" кому, так як і в директиві її не було. Далі він попросив собі з району нову бойову компанію, щоб місцевий актив працював безперебійно і чітко креслив дорогу генеральну лінію вперед. Активіст бажав би ще, щоб район оголосив його в своїй постанові самим ідеологічним у всій районної надбудові, але це бажання стихало в ньому без наслідків, тому що він згадав, як після хлібозаготівель йому довелося заявити про себе, що він розумна людина на даному етапі села, і, почувши його, один мужик оголосив себе бабою. Двері будинку відчинилися, і в неї пролунав шум муки з села; увійшов чоловік, стер мокроту з одягу, а потім сказав:

— Товариш актив, там сніг пішов і холод дує.

— Нехай іде, нам-то що?

— Нам — нічого, нам хоч що не станься — ми впораємося! — цілком погодився цей літній бідняк.

Він був постійно здивований, що ще живий на світі, тому що нічого не мав крім овочів з дворового городу і бідняцькій пільги і не міг ніяк домогтися вищого, задоволеного життя.

— Ти мені, товаришу головний, скажи на втіху: писатися мені в колгосп на спокій або почекаати?

— Впишись, звичайно, а то в океан відправлю!

— Бідному ніде не страшно; я б давно записався, тільки зою сіяти боюсь.

— Яку зою? Якщо сою, то вона ж офіційний знак!

— Її, стерву.

— Ну, не сій — я врахую твою психологію.

— Врахуй, будь ласка.

Записавши бідняка в колгосп, активіст змушений був дати йому квитанцію в прийомі в членство і в тому, що в колгосп не буде зої, і вигадати тут же належну форму для цієї квитанції, так як бідняк нізащо не йшов без неї. Зовні в той час все частіше падав холодний сніг; земля від снігу стала смирніше, але звуки середняцького настрою заважали наступити суцільній тиші. Старий опрач Іван Семенович Крестинін цілував молоді дерева в своєму саду і з коренем сокрушав їх геть з ґрунту, а його баба голосила над голими гілками.

— Не плач, стара, — говорив Крестинін, — Ти в колгоспі мужицькою давалкою станеш. А дерева ці — моя плоть, і нехай вона тепер мучиться, їй же нудно себе усуспільнювати в полон!

Баба, почувши чоловікові слова, так і покотилася по землі, а інша жінка — не те стара дівка, не те вдовиця — спочатку бігла по вулиці і голосила агітуючи, таким чернечим голосом, що Чиклину захотілося в неї стріляти, а потім вона побачила, як крестинінська баба котиться вниз, і теж кинулася горілиць і забила ногами в суконних панчохах. Ніч покрила весь сільський масштаб, сніг зробив повітря непроникним і тісним, в якому задихалася груди, але все ж баби зойкали повсюдно і, звикаючи до горя, тримали постійне виття. Собаки і інші дрібні нервові тварини теж підтримували ці нудні звуки, і в колгоспі було шумно і тривожно, як в передбаннику; середні ж і вищі мужики мовчки працювали по дворам і закуткам, що охороняються бабиним плачем у розкритих навстіж воріт. Залишкові, неусуспільнені коні сумно спали в стійлах, прив'язані до них так надійно, щоб вони ніколи не впали, тому що деякі коні вже стояли мертвими; в очікуванні колгоспу беззбиткові мужики тримали коней без їжі, щоб усуспільнитись лише одним своїм тілом, а тварин не вести за собою в скорботу.

— Чи живий ти, годувальник?

Кінь дрімав в стійлі, опутивши навіки чутливу голову; одне око у нього було слабо прикрите, а на друге не вистачило сили, і він залишився дивитися в темряву. Сарай охолов без кінського дихання, сніг западав в нього, лягав на голову кобили і не танув. Господар загасив сірник, обійняв коня за ший і стояв в своєму сирітстві, нюхаючи по пам'яті піт кобили, як на оранці.

— Значить, ти померла? Ну нічого, я теж скоро помру, нам буде тихо.

Собака, не видячи людини, увійшов в сарай і понюхав задню ногу коня. Потім він загарчав, вп'ялася пащею в м'ясо і вирвав собі яловичини. Обидва ока кобили забілили в темряві, вона подивилася ними обома і переступила ногами крок вперед, не забувши ще від почуття болю жити.

— Може, ти в колгосп підеш? Іди тоді, а я почекаю, — сказав господар двору.

Він взяв жмут сіна з кута і підніс коневі до рота. Очні місця у кобили стали темними, вона вже склепила останній зір, але ще чула запах трави, тому що ніздрі її ворухнулися і рот розпався надвоє, хоча жувати не могла. Життя її зменшувалося все

далі, зумівши двічі повернутися на біль і їжу. Потім ніздрі її вже не повелися від сіна, і дві нові собаки байдуже від'їдали ногу позаду, але життя коня ще було ціле — воно лише біднішало в далеких злиднях, ділилося все більш дрібно і не могло втомитися. Сніг падав на холодну землю, збираючись залишитися в зиму; мирний покрив застелив на сон грядущий всю видиму землю, тільки навколо хлівів сніг розтанув і земля була чорна, тому що тепла кров корів і овець вийшла з-під огорож назовні і літні місця оголилися. Ліквідувавши весь останній дихаючий живий інвентар, мужики стали їсти яловичину і всім домашнім також наказували її їсти; яловичину в той короткий час їли як причастя, — тобто ніхто не хотів, але треба було заховати тіло рідної убоїни в своє тіло і зберегти її там від усупільнення. Інші розважливі мужики давно опухли від м'ясної їжі і ходили тяжко, як рухаючи сараї; інших же рвало безперервно, але вони не могли розлучитися з худобою і знищували її до кісток, не чекаючи користі шлунку. Хто вперед встиг поїсти свою живність або хто відпустив її в колгоспне ув'язнення, той лежав у порожній труні і жив в ній, як у тісному дворі, відчуваючи обгороджений спокій. Чиклин залишив заготовку плоту в таку ніч. Вошев теж настільки ослаб тілом без ідеології, що не міг підняти сокири і ліг в сніг: все одно істини немає на світі або, можливо, вона і була в якоїсь рослині або в героїчній тварі, але йшов дорожній жебрак і з'їв то рослину або розтопав гнітючим низом тварюку, а сам помер потім в осінньому яру, і тіло його видув вітер в ніщо. Активіст бачив з Оргдвору, що пліт не готовий; однак він повинен був завтрашнім вранці відправити в район пакет з підсумковим звітом, тому дав негайний свисток до загальних установчих зборів. Народ виступив з дворів на цей звук і всім неорганізованим ще складом з'явився на площу Оргдвора. Баби вже не плакали і висохли обличчям, мужики теж трималися самозабутньо, готові зорганізуватися навіки. Наблизившись один до одного, люди стали без слова всією середняцької гущею і задивилися на ганок, на якому знаходився активіст з ліхтарем в руці, — від цього власного світла він не бачив різного дріб'язку на обличчях людей, але зате його самого спостерігали всі з ясністю.

— Готові, чи що? — запитав активіст.

— Почекай, — сказав Чиклин активісту. — Нехай вони попрощаються до майбутнього життя.

Мужики було приготувалися до чогось, але один з них вимовив в тиші: — Дай нам ще одну мить часу! І сказавши останні слова, мужик обійняв сусіда, поцілував його тричі і попрощався з ним. — Прощай, Єгор Семенович!

— Нема в чому, Никанор Петрович: ти мене теж прости.

Кожен почав цілуватися з усією чергою людей, обіймаючи чуже досі тіло, і все уста сумно і дружелюбно цілували кожного.

— Прощай, тітка Дарина, не ображайся, що я твою клуню спалив.

— Бог простить, Альоша, тепер клуня все одно не моя.

Багато, доторкнувшись взаємними губами, стояли в такому почутті деякий час, щоб назавжди запам'ятати нову рідню, тому що до цієї пори вони жили без пам'яті один про одного і без жалості.

— Ну, давай, Степан, побратаємся.

— Прощай, Єгор, жили ми люто, а закінчуємо по совісті.

Після цілування люди поклонилися в землю — кожен всім, і встали на ноги, вільні і порожні серцем.

— Тепер ми, товаришу актив, готові, пиши нас усіх в одну графу, а куркулів ми самі тобі покажемо.

Але активіст ще перш позначив всіх жителів — кого в колгосп, а кого на пліт.

— Невже свідомість в вас заговорила? — сказав він. — Значить, відгукнулася масова робота активу! Ось вона, чітка лінія в майбутній світ!

Чиклин тут вийшов на високий ганок і загасив ліхтар активіста — ніч і без гасу була світла від свіжого снігу.

— Добре вам тепер, товариші? — запитав Чиклин.

— Добре, — сказали з усього Оргдвора. — Ми нічого тепер не чуємо, в нас один прах залишився.

Воцев лежав осторонь і ніяк не міг заснути без спокою істини всередині свого життя, тоді він встав зі снігу і увійшов в середу людей.

— Здравствуйте! — сказав він колгоспу, зрадівши. — Ви стали тепер, як я, я теж ніхто.

— Здравствуй! — зрадів весь колгосп одній людині.

Чиклин теж не міг стерпіти бути окремо на ганку, коли люди стояли разом знизу; він опустився на землю, розпалив багаття з матеріалу плотів, і всі почали зігріватися від вогню. Ніч стояла смутно над людьми, і більше ніхто не вимовляв слова, тільки вчулося, як по-старовинному брехав собака на чужій селі, ніби він існував в постійній вічності.

13

... Отямився Чиклин першим, тому що згадав щось насущне, але, відкривши очі, все забув. Перед ним стояв Єлисей і тримав Настю на руках. Він уже тримав дівчинку години дві, боячись розбудити Чиклина, а дівчинка спокійно спала, гріючись на його теплих, сердешних грудях.

— Не замучив дитини-то? — запитав Чиклин.

— Я не смію, — сказав Єлисей. Настя відкрила очі на Чиклина і заплакала по ньому; вона думала, що в світі все є справді і назавжди, і якщо пішов Чиклин, то вона вже більше ніде не знайде його на світі. У бараку Настя часто бачила Чиклина уві сні і навіть не хотіла спати, щоб не мучитися на ранок, коли воно настане без нього. Чиклин взяв дівчинку на руки.

— Тобі нічого було?

— Нічого, — сказала Настя. — А ти тут колгосп зробив? Покажи мені колгосп!

Піднявшись із землі, Чиклин доклав голову Насті до своєї шиї і пішов розкуркулювати.

— Жачев-то не ображав тебе?

— Як же він образить мене, коли я в соціалізмі залишуся, а він скоро помре!

— Так, мабуть, що і не скривдить! — сказав Чиклин і звернув увагу на натовп.

Сторонній, прийшлий народ розташувався купами і малими масами по Оргдвору, тоді як колгосп ще спав загальним скупченням біля нічного, померклого багаття. По колгоспній вулиці також перебували нетутешні люди; вони мовчки стояли в очікуванні тієї радості, за якою їх привели сюди Єлисей і інші колгоспні пішоходи. Деякі мандрівники обступили Єлисея й сказали йому:

— Де ж колгоспне добро - невже ми даром йшли? Чи довго нам бродити без зупинки?

— Раз вас привели, то актив знає, — відповів Єлисей.

— А твій актив спить, має бути?

— Актив спати не може, — сказав Єлисей.

Активіст вийшов на ганок зі своїми підручними, і поруч з ним був Прушевський, а Жачев повз позаду всіх. Прушевського послав в колгосп товариш Пашкін, тому що Єлисей проходив вчора повз котловану і їв кашу у Жачева, але від відсутності свого розуму не міг сказати жодного слова. Дізнавшись про те, Пашкін вирішив на повний темп кинути Прушевського на колгосп як кадр культурної революції, бо без розуму організовані люди жити не повинні, а Жачев відправився за своїм бажанням як каліка, і тому вони з'явилися втрюх з Настею на руках, не рахуючи ще тих подорожніх мужиків, яким Єлисей велів йти слідом за собою, щоб радіти в колгоспі.

— Ідіть швидше пліт кінчайте, — сказав Чиклин Прушевському, — а я скоро назад до вас встигну.

Єлисей пішов разом з Чиклиним, щоб вказати йому самого пригнобленого наймита, який майже споконвіку працював даром на імущих дворах, а тепер працює молотобійцем в колгоспній кузні і отримує їжу і приварок як коваль другий руки; однак цей молотобоець не числився членом колгоспу, а вважався найманою особою, і профспілкова лінія, отримуючи повідомлення про цього офіційного наймита, одного у всьому районі, глибоко турбувалася. Пашкін ж і зовсім сумував по невідомому пролетарю району і захотів якомога швидше позбавити його від гноблення. Біля кузні стояв автомобіль і палив бензин на одному місці. З нього тільки що зійшов Пашкін, який прибув разом з дружиною, щоб з активною жадібністю виявити тут залишкового наймита і, забезпечивши його кращою долею життя, розпустити потім райком союзу за недбалість обслуговування членської маси. Але ще Чиклин і Єлисей не дійшли до кузні, як товариш Пашкін вже вийшов з приміщення і відбув на машині назад, опустивши тільки голову в кузов, ніби не знаючи, як йому тепер бути. Дружина товариша Пашкіна з машини не виходила зовсім: вона лише берегла свою кохану людину від зустрічних жінок, що обожають владу її чоловіка і сприймали твердість його керівництва за силу любові, яку він може їм дати. Чиклин з Настею на руках увійшов в кузню; А Єлисей це залишився постояти зовні. Коваль качав міхом повітря в горн, а ведмідь бив молотом по розпеченій залізній смузі на ковадлі.

— Швидше, Мишко, а то ми з тобою ударна бригада! — сказав коваль.

Але ведмідь і без того настільки ретельно старався, що війнуло паленою шерстю,

що згоряє від іскор металу, а ведмідь цього не відчував.

— Ну, тепер буде! — визначив коваль.

Ведмідь перестав бити і, відійшовши, випив від спраги піввідра води. Витерши потім своє втомлене пролетарське лице, ведмідь плюнув в лапу і знову приступив до праці молотобійця. Зараз йому коваль поклав кувати підкову для одного одноосібника з околиць колгоспу.

— Мишко, це треба закінчити хутчій: ввечері господар приїде — рідина буде! — І коваль показав на свою шию, як на трубу для горілки.

Ведмідь, зрозумівши майбутню насолоду, з більшою охотою почав робити підкову.

— А ти, чоловік, навіщо прийшов? — запитав коваль у Чиклина.

— Відпусти молотобійця куркулів показати: кажуть, у нього стаж великий.

Коваль поміркував трохи про щось і сказав:

— А ти погодив з активом питання? Адже в кузні є промфінплан, а ти його зриваєш!

— Узгодив цілком, — відповів Чиклин. — А якщо план твій зірветься, так я сам прийду до тебе його піднімати ... Ти чув про Арарат гору — так я її напевно б насипав, якщо б клав землю своєю лопатою в одне місце!

— Нехай тоді йде, — висловився коваль про ведмедя. — Іди на Оргдвор і вдар в дзвін, щоб Мишко обідню пору почув, а то він не рушить — він у нас дисципліну обожнює.

Поки Єлисей байдуже ходив на Оргдвор, ведмідь зробив чотири підкови і просив ще працювати. Але коваль послав його за дровами, щоб випалити з них потім вугілля, і ведмідь приніс цілий відповідний тин. Настя, дивлячись на почорнілого, обгорілого ведмедя, раділа, що він за нас, а не за буржуїв.

— Адже він теж мучиться, він, значить, наш, чи не так? — говорила Настя.

— А то як же! — відповідав Чиклин.

Пролунав гул дзвону, і ведмідь миттєво залишив без уваги свою працю — до того він ламав тин на дрібні частини, а тепер відразу випростався і надійно зітхнув: шабаш, мовляв. Опустивши лапи в відро з водою, щоб відмити на них чистоту, він потім вийшов геть для отримання їжі. Коваль йому вказав на Чиклина, і ведмідь спокійно пішов за людиною, звично тримаючись прямо, на одних задніх лапах. Настя торкнула ведмедя за плече, а він теж торкнувся злегка її лапою і позіхнув всім ротом, звідки запахло минулою їжею.

— Дивись, Чиклин, він весь сивий!

— Жив з людьми — ось і посивів від горя.

Ведмідь почекав, поки дівчинка знову подивиться на нього, і, дочекавшись, заплющив для неї одне око; Настя засміялася, а молотобоець вдарив себе по животу так, що у нього щось там забуркотіло, чому Настя засміялася ще краще, ведмідь наче не звернув на малолітню уваги. Близько одних дворів йти було так само прохолодно, як і по полю, а близько інших відчувалася теплота. Корови і коні лежали в садибах з розваленими тліючим тулубами — і довголітній, накопичений під сонцем жар життя ще виходив з них в повітря, в загальний зимовий простір. Уже багато дворів минули

Чиклин і молотобоець, а куркульство щось ніде не ліквідували. Сніг, який зрідка опускався до того часу з верхніх місць, тепер пішов частіше і жорсткіше, — надібавши, якийсь вітер почав виробляти хуртовину, що буває, коли встановлюється зима. Але Чиклин і ведмідь йшли крізь снігову січну частоту прямим вуличним порядком, тому що Чиклину неможливо було зважати на настрої природи; тільки Настю Чиклин сховав від холоду за пазуху, залишивши зовні лише її голову, щоб вона не нудьгувала в темному теплі. Дівчинка весь час стежила за ведмедем, їй було добре, що тварини теж є робітничий клас, а молотобоець дивився на неї як на забуту сестру, з якою він жирував у материнського живота в літньому лісі свого дитинства. Бажаючи порадувати Настю, ведмідь подивився навколо — чого б це схопити або виламати їй для подарунка? Але ніякого більш-менш щасливого предмета не було поблизу крім глино-солом'яних жител і тинів. Тоді молотобоець придивився до снігового вітру і швидко вихопив з нього щось маленьке, а потім підніс стислу лапу до лиця Насті. Настя вибрала з його лапи муху, знаючи, що мух тепер теж немає — вони померли ще в кінці літа. Ведмідь почав ганятися за мухами по всій вулиці, — мухи летіли цілими хмарами, пересипані летючим снігом.

— Чому бувають мухи, коли зима? — запитала Настя.

— Від куркулів, дочка! — сказав Чиклин.

Настя задушила в руці жирну куркульську муху, подаровану їй ведмедем, і сказала ще.

— А ти вбий їх як клас! А то мухи взимку будуть, а влітку ні: птахам нічого їсти стане.

Ведмідь раптом загарчав близько міцної, чистої хати і не хотів йти далі, забувши про мух і дівчинку. Бабине лице втупилося в скло вікна, і по склу поповзла рідина сліз, ніби баба їх тримала весь час наготові. Ведмідь відкрив пащу на видиму бабу і заревів ще лютіше, так що баба відскочила всередину житла.

— Куркульство! — сказав Чиклин і, ввійшовши на двір, відкрив зсередини ворота.

Ведмідь теж ступив через межу володіння на садибу. Чиклин і молотобоець оглянули спочатку господарські затишні місця. У сараї, засипані половою, лежали чотири або більше мертві вівці. Коли ведмідь зачепив одну вівцю ногою, з неї піднялися мухи: вони жили собі жируючи в гарячих яловичих щілинах овечого тіла і, старанно харчуючись, сито літали серед снігу, анітрохи не охолоджувані від нього. З сараю назовні виходив дух теплоти, і в трупних свердловинах убоїни, напевно, було жарко, як влітку в тліючої торф'яної землі, і мухи жили там цілком нормально. Чиклину стало тяжко в великому сараї, йому здавалося, що тут топляться лазневі печі, а Настя заплющила від смороду очі і думала, чому в колгоспі взимку тепло і немає чотирьох пір року, про які їй розповідав Прушевський на котловані, коли на порожніх осінніх полях припинився спів птахів. Молотобоець пішов з сараю в хату і, заревів в сінях ворожим голосом, викинувши через ганок вікову величезну скриню, звідки посипалися швейні котушки. Чиклин застав в хаті одну бабу і ще хлопчиська; хлопчисько дувся на горщику, а мати його, присівши, розгніздилась серед світлиці, ніби вся речовина з неї

опустилося вниз; вона вже не кричала, а тільки відкрила рот і намагалася дихати.

— Мужик, а мужик! — почала кликати вона, не рухаючись від немічі горя.

— Чого? — відгукнувся голос з грубки; потім там заскрипіла розсохла труна і виліз господар.

— Прийшли, — казала поступово баба, — йди зустрічай ... Голівонька моя гірка!

— Геть! — наказав Чиклин всьому сімейству.

Молотобоець спробував хлопчиська за вухо, і той схопився з горщика, а ведмідь, не знаючи, що це таке, сам сів для проби на низький посуд. Хлопчик стояв в одній сорочці і, міркуючи, дивився на сидячого медведя.

— Дядьку, віддай какашку! — попросив він, але молотобоець тихо загарчав на нього, тужась від незручного положення.

— Геть! — вимовив Чиклин куркульському населенню.

Ведмідь, не зрушуючи з горщика, видав з пащі звук, і заможний відповів:

— Не галасуйте, господарі, ми самі підемо.

Молотобоець згадав, як в стародавні роки він корчував пні на угіддях цього мужика і їв траву від безмовного голоду, тому що мужик давав йому їжу тільки ввечері — що залишалося від свиней, а свині лягали в корито і з'їдали ведмежу порцію уві сні. Згадавши таке, ведмідь піднявся з посуду, обняв зручніше тіло мужика і, стиснувши його з силою, що з людини вийшло нажите сало і піт, закричав йому в голову на різні голоси — від злості і чуток молотобоець міг майже розмовляти. Заможний, почекає, поки ведмідь віддалиться від нього, вийшов як є на вулицю і вже пройшов повз вікна зовні, — тільки тоді баба помчала за ним, а хлопчик залишився в хаті без рідних. Постоявши в нудному подиві, він схопив горщик з підлоги і побіг з ним за батьком-матір'ю.

— Він дуже хитрий, — сказала Настя про цього хлопчика, який забрав свій горщик.

Далі куркуль зустрічався густіш. Уже через три двору ведмідь заревів знову, позначаючи присутність тут свого класового ворога. Чиклин віддав Настю молотобійцю і увійшов до хати один.

— Ти чого, милий, з'явився? — запитав ласкавий, спокійний мужик.

— Іди геть! — відповів Чиклин.

— А що, ай я чим не догодив?

— Нам колгосп потрібен, не розкладай його!

Мужик не поспішаючи подумав, ніби перебував в душевній бесіді. — Колгосп вам не годиться ...

— Геть, гада!

— Ну що ж, ви зробите з усієї республіки колгосп, а вся республіка-то буде одноосібним господарством!

У Чиклина перехопило подих, він кинувся до дверей і відчинив їх, щоб видно було свобода, — він також колись вдарився в замкнулася двері в'язниці, не розуміючи полону, і закричав від скреготливої сили серця. Він відвернувся від розважливого мужика, щоб той не брав участі в його скороминущій скорботі, яка стосується лише

одного робочого класу.

— Не твоє діло, стерво! Ми можемо царя призначити, коли нам корисно буде, і можемо збити його одним подихом ... А ти — зникни!

Тут Чиклин перехопив мужика поперек і виніс його назовні, де кинув в сніг, мужик від жадібності не був одруженим, витрачаючи всю свою плоть в скупченні майна, в щастя надійності існування, і тепер не знав, що йому відчувати.

— Ліквідували?! — сказав він зі снігу. — Дивіться, нині мене немає, а завтра вас не буде. Так і вийде, що в соціалізм прийде один ваш головний чоловік!

Через чотири двори молотобоець знову ненависне заревів. З будинку вискочив бідний житель з млинцем в руках. Але ведмідь знав, що цей господар бив його деревним коренем, коли він переставав від втоми водити жорно за колоду. Цей мужичок змусив на млині працювати замість вітру ведмедя, щоб не платити податку, а сам скиглив завжди по-заробітчанськи і їв з бабою під ковдрою. Коли його дружина завагітніла, то мельник своїми руками робив їй викидень, люблячи лише одного великого сина, якого він давно визначив в міські комуністи.

— Поїж, Мишко! — подарував мужик млинець молотобійцю. Ведмідь обернув млинцем лапу і вдарив через цю печену прокладку куркуля по вуху, так що мужик векнув ротом і повалився.

— Спорожній заробітчанське майно! — сказав Чиклин лежачому. — Геть з колгоспу і не смій більше жити на світі!

Заможний полежав спочатку, а потім схаменувся. — А ти покажи мені папірець, що ти дійсна особа!

— Яке я тобі обличчя? — сказав Чиклин. — Я ніхто; у нас партія — ось обличчя!

— Покажи тоді хоч партію, хочу розглянути.

Чиклин скудно посміхнувся. — В обличчя ти її не впізнаєш, я сам її ледве відчуваю. Являйся нині на пліт, капіталізм, сволота!

— Нехай він їде по морях: нині тут, а завтра там, правда ж? — промовила Настя. — З сволотою нам нудно буде!

Далі Чиклин і молотобоець звільнили ще шість хат, нажитих наймитською плоттю, і повернулися на Оргдвор, де стояли в очікуванні чогось очищені від куркульства маси. Звірівши куркульський клас, що прибув, зі своєю розшарувальною відомістю, активіст знайшов повну точність і зрадів дії Чиклина і ковальського молотобійця. Чиклин також схвалив активіста.

— Ти свідомий молодець, — сказав він, — ти чуєш класи, як тварина.

Ведмідь не міг висловитися і, постоявши окремо, пішов на кузню крізь падаючий сніг, в якому дзижчали мухи; одна тільки Настя дивилася йому вслід і шкодувала цього старого, обгорілого, як людина. Прушевський вже впорався з доробкою з колод плота, а зараз дивився на всіх з готовністю.

— Гидота ти, — говорив йому Жачев. — Чого дивишся, як відірвався? Живи хоробріше — тисни один одного, а гроші в кухоль! Ти думаєш, це люди існують? Ого! Це одна зовнішня шкіра, до людей нам далеко йти, ось чого мені шкода!

По слову активіста куркулі зігнулися і стали рухати пліт в упор на річкову долину. Жачев же поповз за куркульством, щоб забезпечити йому надійне відплиття в море за течією і сильніше заспокоїтися в тому, що соціалізм буде, що Настя отримає його в своє дівоче придане, а він, Жачев, швидше загине як втомлений забобон.

Ліквідувавши куркулів вдалину, Жачев не заспокоївся, йому стало навіть важче, хоча невідомо чому. Він довго спостерігав, як систематично відпливав пліт по сніговій поточній ріці, як вечірній вітер ворухив темну, мертву воду, що ллється серед охололих угідь в свою віддалену прірву, і йому робилося нудно, сумно в грудях. Адже шар сумних калік не потрібен соціалізму, і його незабаром також ліквідують в далеку тишу. Куркульство дивилося з плоту в одну сторону — на Жачева; люди хотіли назавжди помітити свою батьківщину і останню, щасливу людину на ній. Ось уже куркульський річковий ешелон почав заходити на повороті за берегової чагарник, і Жачев почав втрачати видимість класового ворога.

— Гей, паразити, прощай! — закричав Жачев по річці.

— Про-щай-ай! — відгукнулися куркулі, що спливають в море.

14

З Оргдвору заграла музика, що закликає вперед; Жачев поспішно проліз по глинистій кручі на торжество колгоспу, хоча і знав, що там радіють одні колишні учасники імперіалізму, не рахуючи Насті та іншого дитинства. Активіст виставив на ганок Оргдома рупор радіо, і звідти лунав марш великого походу, а весь колгосп разом з навколишніми пішими гостями радісно топтався на місці. Колгоспні мужики були світлі лицем, як вимиті, їм стало тепер нічого не шкода, безвісно і прохолодно в душевній порожнечі. Єлисей, коли змінилася музика, вийшов на середнє місце, вдарив підшвою і затанцював по землі, нітрохи при цьому не згинаючись і не моргаючи білими очима; він ходив, як стрижень, — один серед стоячих, — чітко працюючи кістками і тулубом. Поступово мужики розсапались і почали крутитись навколо один одного, а баби весело підняли руки і пішли рухати ногами під спідницями. Гості скинули сумки, кликнули до себе місцевих дівчат і понеслися по низу, бадьоро рухаючись, а для свого частування цілували подружок-колгоспниць. Радіомузика все більш турбувала життя, пасивні мужики кричали вигуки удоволення, більш передові всебічно розвивали подальший темп свята, і навіть усупільнені коні, почувши гул людського щастя, прийшли поодиноці на Оргдвор і стали іржати. Сніговий вітер вщух; неясний місяць виявилася на далекому небі, спорожненому від вихорів і хмар, на небі, яке було таке порожнє, що допускало вічну свободу, і таке моторошне, що для свободи потрібна була дружба. Під цим небом, на чистому снігу, вже засидженому подекуди мухами, весь народ товариськи тріумфував. Давно живучі на світі люди і ті зрушили і топталися, не пам'ятаючи себе.

— Ех ти, есесерша наша мати! — кричав в радості один забутий мужик, показуючи хватку і ляскаючи себе по пузу, щоках і по роті. — Залицяйся, хлопці, до нашого царства-держави: вона незаміжня!

— Вона дівка або вдова? — запитав на ходу танцю навколишній гість.

— Дівка! – пояснив танцюючий мужик. – Хіба не бачиш, як мудрує ?!

— Нехай їй помудрує! — погодився той же сторонній гість. — Нехай пишніє! А потім ми з неї зробимо смирну бабу: добро буде!

Настя зійшла з рук Чиклина, мужики мчали і вона теж тупцювала біля них, тому що їй хотілося. Жачев повзав між усіма, підсікаючи під ноги тих, які йому заважали, а гостьовому мужику, який хотів дівчинку-есесершу видати заміж мужику, Жачев дав в бік, щоб він не сподівався.

— Не сміти думати що попало! Чи хочеш річковий самоплив заробити? Жваво сядеш на пліт!

Гість вже злякався, що він прийшов сюди. — Більш, товариш каліка, ніщо не подумаю. Я тепер шепотіти буду.

Чиклин довго дивився в радісну гущу народу і відчував спокій добра в своїх грудях; з висоти ганку він бачив місячну чистоту далекого масштабу, печаль замерлого світла і покірний сон всього світу, на устрій якого пішло стільки праці і муки, що всіма забуте, щоб не знати страху жити далі.

— Настя, ти не остивай довго, іди до мене, — покликав Чиклин.

— Я анігрохи не змерзла, адже тут дихають, — сказала Настя, тікаючи від ласкаво ревучого Жачева.

— Ти три руки, а то залякнеш: повітря велике, а ти маленька!

— Я вже їх терла: сиди мовчи!

Радіо раптом серед мотиву перестало грати. Народ же зупинитися не міг, поки активіст не сказав:

— Стій до чергового звуку!

Прушевський зумів в короткий час поправити радіо, але звідти почулася не музика, а лише людина.

— Слухайте наші повідомлення: Приготуйте вербову кору! ..

І тут радіо знову припинилося. Активіст, почувши повідомлення, задумався для пам'яті, щоб не забути про вербово-корову кампанію і не уславитися на весь район упущенцем, як з ним сталося в минулий раз, коли він забув про організацію для чагарнику, а тепер весь колгосп сидить без прутів. Прушевський знову почав лагодити радіо, і пройшов час, поки інженер охололими руками ретельно складав механізм; але йому не давалася робота, тому що він не був упевнений — чи надасть радіо бідності розраду і прозвучить для нього самого звідки-небудь милий голос. Північ, напевно, була вже близька; місяць високо перебував над тинами і над смирним старечім селом, і мертві лопухи блищали, покриті дрібним змерзлим снігом. Одна заблукала муха спробувала було сісти на крижаній лопух, але відразу відірвалася і полетіла, задзижчав в висоті місячного світла, як жайворонок під сонцем. Колгосп топтався, не припиняючи тяжкі танці, теж поступово заспівав слабким голосом. Слів в цій пісні зрозуміти було не можна, але все ж в них чулося жалібне щастя і наспів людини, що кудись бреде.

— Жачев! — сказав Чиклин. — Іди припини рух, померли вони, чи що, від радості: танцюють і танцюють.

Жачев уповзав з Настею в Оргдом і, влаштувавши її там спати, вибрався назад.

— Ей, організовані, досить вам танцювати: зраділи, сволота!

Але захоплений колгосп не прийняв жачевського слова і вагомо топтався, покриваючи себе піснею.

— Заробити від мене захотіли? Зараз отримаєте!

Жачев сповз з ганку, увійшов серед метушливих ніг і почав спроста брати людей за нижні кінці і перекидати для відпочинку на землю. Люди падали, як порожні штани; Жачев навіть шкодував, що вони, напевно, не відчують його рук і враз замовкають.

— Де ж Вощев? — турбувався Чиклин. — Чого він шукає далеко, дрібний пролетар?

Не дочекавшись Вощева, Чиклин пішов його шукати після півночі. Він минув всю порожню вулицю села до самого кінця, і ніде не було помітно людини, лише ведмідь хропів в кузні на всю місячну околицю та зрідка покашлював коваль. Тихо було кругом і прекрасно. Чиклин зупинився в подиві думці. Як і раніше покійно хропів ведмідь, збираючи сили для завтрашньої роботи і для нового почуття життя. Він більше не побачить куркульства, що мучило його, і зрадіє своєму існуванню. Тепер, напевно, молотобоець буде бити по підковах і шинному залізу з ще більш сердешною ретельністю, раз є на світі якась невідома сила, яка залишила в селі тільки тих середніх людей, які йому подобаються, які мовчки роблять корисну речовину і відчують часткове щастя: весь же точний сенс життя і всесвітнє щастя повинні томитися в грудях пролетарського класу, який рие землю, щоб серця молотобійця і Чиклина лише сподівалися і дихали, щоб їх працююча рука була вірна і терпляча. Чиклин в турботі закрив чиїсь розчинені ворота, потім оглянув вуличний порядок — чи ціле все, і, помітивши сіряк, що пропадає на дорозі, підняв його і зніс в сіни ближньої хати: нехай зберігається для трудового блага. Схилившись корпусом від довірливої надії, Чиклин пішов по дворовим задам — дивитися Вощева далі. Він перелазив через плотові пристрої, проходив повз глиняних стін жител, зміцнював накренені кілки і постійно бачив, як від худих загорож відразу починалася нескінченна порожня зима. Настя сміливо може захопнути в такому чужому світі, тому що земля налаштована не для змерзлого дитинства: тільки такі, як молотобоець, могли витерпіти тут своє життя, і то посивіли від нього.

"Я ще не народжувався, а ти вже лежала, бідна, нерухома моя! — сказав поблизу голос Вощева, людини. — Значить, ти давно терпиш: йди грітися! "

Чиклин повернув голову навскіс і зауважив, що Вощев нагнувся за деревом і кладе щось в мішок, який був уже полон.

— Ти чого, Вощев?

— Так, — сказав той і, зав'язавши мішку горло, поклав собі на спину цей вантаж.

Вони пішли вдвох ночувати на Оргдвір. Місяць схилилася вже далеко нижче, село стояла в чорних тінях, все глухо замовкло, лише одна згусла від холоду річка ворухилася в обжитих сільських берегах. Колгосп непохитно спав на Оргдворі. У Оргдомі горів вогонь безпеки — одна лампа на все погасле село; у лампи сидів активіст за розумовою працею, він креслив графі відомості, куди хотів занести всі дані

бідняцьке-середняцького благоустрою, щоб вже була вічна, формальна картина і досвід як основа.

— Запиши і моє добро! — попросив Вощев, розпаковуючи мішок.

Він зібрав по селу всі жебрацькі, відкинуті предмети, весь дріб'язок безвісті і всяке безпам'ятство — для соціалістичної помсти. Ця витерта терпляча ветхість колись торкалась наймитської, кровної плоті, в цих речах відображений навіки тягар згорбленого життя, витраченого без свідомого сенсу і загиблого без слави десь під солом'яним житом землі. Вощев, не в повному обсязі міркуючи, зі скупістю зібрав в мішок речові залишки втрачених людей, що жили, подібно до нього, без істини і які померли раніше переможного кінця. Зараз він пред'являв тих ліквідованих трудівників до лиця влади і майбутнього, щоб за допомогою організації вічного сенсу людей добитися помсти — за тих, хто тихо лежить в земній глибині. Активіст став записувати прибули з Вощевим речі, організувавши особливу бічну графу під назвою "перелік ліквідованого насмерть куркуля як класу пролетаріатом, згідно майново-виморочного залишку". Замість людей активіст записував ознаки існування: лапоть минулого століття, олов'яну сережку від вівчарського вуха, штанину з рядна і різне інше спорядження трудящого, але незаможного тіла. На той час Жачев, що спав з Настею на підлозі, зумів ненавмисно розбудити дівчинку.

— Відверни рот: ти зуби, дурень, не чистиш, — сказала Настя інваліду, який загородив її від дверного холоду. — І так у тебе буржуї ноги відрізали, ти хочеш, щоб і зуби посипались?

Жачев з переляком закрив рот і почав ганяти повітря носом. Дівчинка потягнулася, поправила теплу хустку на голові, в якій вона спала, але заснути не могла, тому що розгулялась.

— Це утильсировину принесли? — запитала вона про мішок Вощева.

— Ні, — сказав Чиклин, — це тобі іграшки зібрали. Вставай вибирати.

Настя встала в свій ріст, потопталася для розвитку і, опустившись на місці, обхопила розсунутими ногами зареєстровану купу предметів. Чиклин склав їй лампу зі столу на підлогу, щоб дівчинка краще бачила те, що їй сподобається; активіст ж і в темряві писав без помилки. Через деякий час активіст спустив на підлогу відомість, щоб дитина позначила, що вона отримала сповна все нажите майно безрідних померлих наймитів і буде користуватися ним про запас. Настя повільно намалювала на папері серп і молот і віддала відомість назад. Чиклин зняв з себе стьобану ватяну кофту, роззувся і ходив по підлозі в панчохах задоволений і мирний, що нікому тепер відняти у Насті її частку життя на світі, що протяг річок йде лише в безодні морські і ті, що поплили на плоту, не повернуться мучити молотобійця — Михайла; ті ж безіменні люди, від яких залишилися тільки постолі і олов'яні сережки, не повинні вічно сумувати в землі, а їй піднятися вони не можуть.

— Прушевський! — звернувся Чиклин.

— Я, — відповів інженер, він сидів в кутку, спершись туди спиною, і байдуже дрімав.

Сестра йому давно нічого не писала; якщо вона померла, то він вирішив поїхати куховарити їжу на її дітей, щоб знемогти себе до втрати душі і померти коли-небудь старим, які звикли невідчутно жити людиною, це однаково, що вмерти тепер, але ще сумніше; він може, якщо поїде, жити за сестру, довше і сумніше пам'ятати ту минулу в його молодості дівчину, зараз вже навряд чи існуючу. Прушевський хотів, щоб ще трохи побула на світі, хоча б в одному його таємному почутті, схвильована молода дівчина, забута всіма, якщо загинула, що куховарить дітям щі, якщо жива.

— Прушевський! Чи зможуть чи ні успіхи вищої науки воскресити давно зотлілих людей?

— Ні, — сказав Прушевській.

— Брешеш, — дорікнув Жачев, не відкриваючи очей. — Марксизм все зуміє. Чому ж тоді Ленін в Москві цілим лежить? Він науку чекає — воскреснути хоче.

— А я б і Леніну знайшов роботу, — повідомив Жачев. — Я б йому вказав, хто ще додатково отримати повинен дещо! Я чомусь будь-яку стерву з самого початку бачу!

— Бо ти дурень, — пояснила Настя, копаючись в батрацьких залишках, — ти тільки бачиш, а треба працювати. Адже правда, дядьку Воцев?

Воцев вже встиг покритися порожнім мішком і лежав, прислухаючись до биття свого безглузлого серця, яке тягнуло все його тіло в якусь небажану даль життя.

— Невідомо, — відповів Воцев Насті. — Працюй і працюй, а коли потрудишся до кінця, коли дізнаєшся все, то заморишся і помреш. Не рости, дівчинка, затужиш!

Настя залишилася незадоволена. — Помирати повинні одні куркулі, а ти — дурень. Жачев, сторожі мене знову, я спати захотіла.

— Іди, дівчинка, — відгукнувся Жачев. — Іди до мене від підкуркульників: він заробити захотів — завтра отримає!

Всі замовкли, в терпінні продовжуючи ніч, лише активіст немовчазно писав, і досягнення все більш стелилися перед його свідомим розумом, так що він вже думав про себе: "Збиток приносиш Союзу, пасивний диявол, міг би весь район відправити на колективізацію, а ти в одному колгоспі бідкаєшся; пора вже цілими ешелонами населення в соціалізм відправляти, а ти все вузькими масштабами намагаєшся. Ех горе! " З місячної чистої тиші в двері постукала чиясь тиха рука, і в звуках тієї руки був ще чути страх-пережиток.

— Заходь, засідання немає, — сказав активіст.

— Так то-то, — відповіла звідти людина, не входячи. — А я думав, ви думаете.

— Заходь, не дратуй мене, — промовив Жачев.

Ввійшов Єлисей; він вже виспався на землі, тому що очі його потемніли від внутрішньої крові, і зміцнів від звички бути організованим.

— Там ведмідь стукає в кузню і пісню гарчить, весь колгосп очі відкрив, нам без тебе моторошно стало!

— Треба піти впоратися, — вирішив активіст.

— Я сам піду, — визначив Чиклин. — Сиди записуй краще: твоя справа — облік.

— Це — поки я дурень! — попередив активіста Жачев. — Але скоро ми всіх

разакивимо: дай тільки масам змучився, дай дітям підрости!

Чиклин пішов в кузню. Велика і прохолодна була ніч над ним, безкорисливо світили зірки над сніговою чистотою землі, і широко лунали удари молотобійця, неначе ведмідь засоромився спати під цими зірками і відповідав на їх очікування чим міг. "Ведмідь — правильний пролетарський старий", — подумки поважав Чиклин. Далі молотобоець задоволено і протяжно почав гарчати, повідомляючи вголос якусь щасливу пісню. Кузня була відкрита в місячну ніч на всю земну світлу поверхню, в горні дмути горів вогонь, який підтримував сам коваль, лежачи на землі і потягуючи мотузку міхів. А молотобоець, цілком задоволений, кував гаряче шинне залізо і співав пісню.

— Ну ніяк заснути не дає, — поскаржився коваль. — Встав, розревівся, я йому горно запалив, а він і пішов бушувати ... Завжди був спокійний, а нині як з глузду з'їхав!

— Чому ж таке? — запитав Чиклин.

— Хто його знає. Вчора повернувся з розкуркулення, так все топтався і по-хорошому бурчав. Догодили, стало бути, йому. А тут ще проходив один підактивний — взяв і матерію пришив на тин. Ось Михайло дивиться все туди і розуміє чогось. Куркулів, мовляв, немає, а червоне гасло від цього висить. Бачу, входить щось в його розум і там зупиняється ...

— Ну, ти спи, а я подумаю, — сказав Чиклин. Взявши мотузку, він став качати повітря в горн, щоб ведмідь готував шини на колеса для колгоспної їзди.

Ближче до світанку гостюві вчорашні мужики стали розходитися в околицю. Колгоспу ж нікуди було піти, і він, піднявшись з Оргдвору, почав рухатися до кузні, звідки чулася робота молотобійця. Прушевський і Воцев також з'явилися з усіма спільно і дивилися, як Чиклин допомагає ведмедеві. Близько кузні висіло на тину гасло, намальоване по прапору: "За партію, за вірність їй, за ударну працю, що пробиває пролетаріату двері в майбутнє". Втомлюючись, молотобоець виходив назовні і їв сніг для свого охолодження, а потім знову вбивав молот в м'якоть заліза, все більш збільшуючи частоту ударів; співати молотобоець вже зовсім перестав — всю свою люту безмовну радість він витрачав в старанність праці, а колгоспні мужики поступово співчували йому і колективно крякали під час звуку кувалди, щоб шини були міцніше і надійніше. Єлисей, коли придивився, то дав молотобійцю раду:

— Ти, Мишко, бий з відтяжкою, тоді шина хрустка не буде і не лопне. А ти лупцюєш по залізу, як по стерву, а воно ж теж майно! Так — не справа!

Але ведмідь відкрив на Єлисея рота, і Єлисей відійшов геть, сумуючи про залізо. Однак і інші мужики теж не могли більше терпіти псування.

— Слабше бий, чорт! — загули вони. — Не паскудь загального: тепер майно що сирота, пожаліти нікому ... Та тихше ти, домовик!

— Що ти так садиш по залізу?! Що воно — одноосібне, чи що? — Вийди остинь, диявол! Заморись, ідол вовняний!

— Викреслити його треба з колгоспу, і більш нічого. Чи нам збитки терпіти на самій-то справі!

Але Чиклин дув повітря в горні, а молотобоець намагався встигнути за вогнем і трошив залізо, як ворога життя, ніби якщо нема куркульства, так ведмідь один є на світі.

— Це ж горе! — зітхали члени колгоспу. — Ось гріх-то; все тепер лусне! Все залізо в свердловинах буде! — Покарання Господнє ...

А зачепити його не можна — скажуть, бідняк, пролетаріат, індустріалізація! ..

— Це нічого. Ось якщо кадр, скажуть, тоді нам за нього погано буде.

— Кадр — дрібниця. Ось якщо інструктор приїде або сам товариш Пашкін, тоді нам буде жарко! — А може, нічого не стане? Може — бити?

— Що ти, посатанів, чи що? Він — союзний: напередодні товариш Пашкін спеціально приїжджав — йому ж теж нудно без наймитів.

А Єлисей говорив менше, але сумував майже що більше всіх. Він і двір-то коли мав, так ночей не спав — все стежив, як би що не загинуло, як би кінь не обпився чи не об'ївся, та корова щоб настрій мала, а тепер, коли весь колгосп, весь тутешній світ відданий його турботі, тому що на інших сподіватися він побоювався, тепер у нього вже заздалегідь болів живіт від страху такого майна.

— Усі усохнем! — вимовив середняк, який мовчки прожив всю революцію. — Раніше за своє сімейство боявся, а тепер кожного бережи — це нас зовсім замучить за таке утримання.

Вощеву сумно стало, що звір так працює, ніби чує сенс життя зблизька, а він стоїть на спокої і не пробивається в двері майбутнього: можливо, там дійсно щось є. Чиклин до цього часу вже скінчив дуги повітря і зайнявся з ведмедем готувати зубці борін. Не усвідомлюючи ні спостерігача народу, ні всього кругозору, двоє майстрових невпинно працювали по почуттю совісті, як і має бути. Молотобоець кував зубці, а Чиклин їх гартував, але точно не знав часу, скільки потрібно тримати у воді зубці без перекалки.

— А якщо зуб на камінь наскочить?! — стогнучі, вимовив Єлисей. — Якщо він на твердь якусь заїде — адже навпіл зубок буде!

— Винай, диявол, залізяку з рідкого! — вигукнув колгосп. — Не муч матеріал!

Чиклин вийняв було з води перетомлений метал, але Єлисей вже увійшов в кузню, відібрав у Чиклина кліщі і почав гартувати зуби своїми обома руками. Інші організовані мужики також кинулися всередину підприємства і з полегшеною душею стали працювати над залізними предметами з тою ретельною жадібністю, коли користь більш необхідна, ніж збиток. "Цю кузню треба запам'ятати побілити, — спокійно думав Єлисей за працю.

— А то стоїть вся чорна — хіба це хазяйський заклад? "

— Дайте, я буду мотузку весь час смикати, — попросив Вощев у Єлисея. — У вас повітря в горно тихо іде.

— Ну, смикай, — погодився Єлисей. — Тільки не дуже — мотузка тепер дорога, а до новим міхам теж з колгоспної сумкою не під'їдеш!

— Я буду потихеньку, — сказав Вощев і став тягнути і відпускати мотузку, забуваючись в терпінні праці.

Приходив ранок зимового дня, і звичайне світло суцільно поширювалося по всьому району. Лампа же все ще горіла в Оргдворі, поки Єлисей не помітив цього зайвого вогню. Помітивши ж, він сховався туди і загасив лампу, щоб гас був цілий.

Вже прокинулися дівчата і підлітки, що спали досі в хатах; вони, загалом, байдуже ставилися до тривоги батьків, їм були нецікаві їх мучення, і вони жили як чужі в селі, немов нудилися любов'ю до чогось далекого. І домашню нужду вони переносили без уваги, живучі за рахунок свого почуття ще безмовного щастя, але яке все одно має статися. Майже всі дівчата і все зростаюче покоління з ранку йшли в хату-читальню і там залишалися не ївши весь день, навчаючись письму та читанню, рахунку чисел, звикаючи до дружби і щось уявляючи в очікуванні. Прушевський один залишився в стороні, коли колгосп вхопився за кузню, і весь час нерухомо був біля тину. Він не знав, навіщо його прислали в це село, як йому жити забутим серед маси, і вирішив точно призначити день закінчення свого перебування на землі; вийнявши книжку, він записав у неї пізній вечірній час глухого зимового дня: нехай всі вляжуться спати, задубіла земля змовкне від шуму всякого будівництва, і він, де б не знаходився, ляже горілиць і перестане дихати. Адже жодна споруда, ніякий достаток, ні милий друг, ні завоювання зірок — не переможуть його душевного зубожіння, він все одно буде усвідомлювати марність дружби, заснованої не так на перевазі і не на тілесній любові, і нудьгу найвіддаленіших зірок, де в надрах ті ж мідні руди і потрібен буде та же ВРНГ. Прушевському здавалося, що всі почуття його, всі нахили і давня туга зустрілися в розумі і усвідомили самих себе до самого джерела походження, до смертельного знищення наївності всякої надії. Але походження почуттів залишалося хвилюючим місцем життя, померши, можна назавжди втратити цей єдино щасливий, істинний район існування, не ввійшовши в нього. Що ж робити, боже мій, якщо немає тих самозабутніх вражень, звідки хвилюється життя і, встаючи, простягає руки до своєї надії? Прушевський закрив обличчя руками. Нехай розум є синтез усіх почуттів, де миряться і вщухають всі потоки тривожних рухів, але звідки тривога і рух? Він цього не знав, він тільки знав, що старість розуму є потяг до смерті, це єдине його почуття; і тоді він, може бути, замкне кільце — він повернеться до походження почуттів, до вечірнього літнього дня свого неповторного побачення.

— Товаришу! Це ти прийшов до нас на культурну революцію?

Прушевський опустил руки від очей. Стороною йшли дівчата і юнацтво в хату-читальню. Одна дівчина стояла перед ним — у валянках і в бідній хустці на довірливій голові; очі її дивилися на інженера з здивованою любов'ю, тому що їй була незрозуміла сила знання, прихована в цій людині; вона б погодилася віддано і вічно любити його, сивого і незнайомого, погодилася б народжувати від нього, щодня мучити своє тіло, аби він навчив її знати весь світ і брати участь в ньому. Ніщо їй була молодість, ніщо своє щастя — вона відчувала: поблизу мчить гарячий рух, у неї піднімалося серце від вітру загального прагнення життя, але вона не могла вимовити слів своєї радості і тепер стояла і просила навчити її цим словам, цього вміння відчувати в голові весь світ, щоб допомагати йому світитися. Дівчина ще не знала, чи піде з нею вчений чоловік, і

невизначено дивилася, готова знову вчитися з активістом.

— Я зараз піду з вами, — сказав Прушевський. Дівчина хотіла зрадіти і скрикнути, але не стала, щоб Прушевський не образився. — Ходімо, — сказав Прушевський.

Дівчина пішла вперед, вказуючи дорогу інженеру, хоча заблукати було неможливо; проте вона бажала бути вдячною, але не мала нічого для подарунка людині, яка ступала за нею.

14

Члени колгоспу спалили все вугілля в кузні, витратили все наявне залізо на корисні вироби, полагодили всякий мертвий інвентар і з тугою, що скінчили працю і як би тепер колгосп не пішов в збиток, залишили заклад. Молотобоець втомився ще раніше — він виліз недавно поїсти снігу від спраги, і, поки сніг танув у нього в роті, ведмідь задрімав і впав всім тулубом вниз, на спокій. Вийшовши назовні, колгосп сів біля тину і став сидіти, озираючи все село, сніг же танув під нерухомими мужиками. Припинивши працювати, Воцев знову раптом задумався на одному місці.

— Прокинься! — сказав йому Чиклин. — ляж з ведмедем і забудься.

— Істина, товариш Чиклин, забутися не може ...

Чиклин обхопив Воцева поперек і склав його до сплячого молотобійця. — Лежи мовчки, — сказав він над ним, — ведмідь дихає, а ти не можеш! Пролетаріат терпить, а ти боїшся! Ти ба, сволота яка!

Воцев припав до молотобійця, зігрівся і заснув. На вулицю вихопився вершник з району на тремтливому коні.

— Де актив? — крикнув він нерухомому колгоспу, не втрачаючи швидкості.

— Скачи прямо! — повідомив шлях колгосп. — Тільки не звертай ні праворуч, ні ліворуч!

— Не буду! — закричав вершник, вже віддалившись, і тільки сумка з директивами билася на його стегні.

Через кілька хвилин та ж кінна людина пронеслася назад, розмахуючи в повітрі здавальною книгою, щоб вітер сушив чорнило активістської розписки. Ситий кінь, розкидавши сніг і вирвавши ґрунт на ходу, терміново зник вдалині.

— Якого коня псує, бюрократ! — думав колгосп. — Прямо нудно дивитися.

Чиклин взяв в кузні залізний прут і поніс його дитині у вигляді іграшки. Він любив їй мовчки приносити різні предмети, щоб дівчинка безмовно розуміла його радість до неї. Жачев вже давно прокинувся. Настя ж, відкривши стомлений рот, мимоволі і сумно продовжувала спати. Чиклин уважно придивився до дитини — не пошкоджена вона в чому з учорашнього дня, чи ціле повністю її тіло; але дитина була вся справна, тільки обличчя її горіло від внутрішніх дитячих сил. Сльоза активіста капнула на директиву — Чиклин зараз же звернув на це увагу. Як і вчора ввечері, керівний чоловік нерухомо сидів за столом. Він із задоволенням відправив через районного вершника закінчену відомість ліквідації класового ворога і в ній же повідомив всі успіхи діяльності; але ось спустилася свіжа директива, підписана чомусь областю через обидві голови — району та округу, — і в директиві, що лежить, відзначалися малобажані явища перегинів,

забігання вперед, надлишкової запопадливості і всякого сповзання по правому і лівому ухилу з відточеної гостроти чіткої лінії; крім того, призначалося виявити опуклу пильність активу в сторону середнього мужика; раз він попер в колгоспи, то чи не є цей генеральний факт таємничим умислом, виконуваним за намовою підкуркульських мас; мовляв, увійдемо в колгоспи всією бурхливою безоднею і розмиємо берега керівництва, на нас, мовляв, тоді влади забракне, вона змориться. "За останніми матеріалами, що є в руці обласного комітету, — значилося в кінці директиви, — видно, наприклад, що актив колгоспу імені Генеральної Лінії вже забіг в лівацьке болото правого опортунізму. Організатор місцевого колективу запитує вишестоячу організацію: чи є після колгоспу і комуни щось більш вище і більш світле, щоб негайно рушити туди місцеві бідняцьке-середняцькі маси, які нестримно рвуться в далечінь історії, на вершину всесвітніх невидимих часів. Цей товариш просить йому надіслати примірний статут такої організації, а заодно бланки, ручку з пером та два літри чорнила. Він не розуміє, наскільки він тут спекулює на щирому, в основному здоровому, середняцькому почутті тяги в колгоспи. Не можна не погодитися, що такий товариш є шкідник партії, об'єктивний ворог пролетаріату і повинен бути негайно вилучений з керівництва назавжди". Тут у активіста здригнулося ослабле серце, і він заплакав на обласний папір.

— Що ти, стерво? — запитав його Жачев.

Але активіст не відповів йому. Хіба він бачив радість останнім часом, хіба він їв або спав вдосталь або любив хоч одну бідняцьку дівчину? Він відчував себе як в маренні, його серце ледве билось від навантаження, він лише зовні від себе намагався організувати щастя і хоча б в перспективі заслужити районний пост.

— Відповідай, паразит, а то зараз отримаєш! — знову промовив Жачев. — Напевно, зіпсував, гад, нашу республіку!

Зірвавши зі столу директиву, Жачев почав особисто вивчати її на підлозі.

15

— До мами хочу! — сказала Настя, прокидаючись.

Чиклин нагнувся до дитини у нудьги. — Мама, дівчинка, померла, тепер я залишився!

— А навіщо ти мене носиш? Де чотири пори року? Спробуй, який у мене страшний жар під шкірою! Знімай з мене сорочку, а то згорить, видужаю — ходити ні в чому буде!

Чиклин спробував Настю, вона була гаряча, волога, кістки її жалібно виступали зсередини; наскільки навколишній світ повинен бути ніжний і тихий, щоб вона була жива!

— Накрій мене, я спати хочу. Буду нічого не пам'ятати, а то хворіти сумно, правда?

Чиклин зняв з себе весь верхній одяг, крім того відібрав ватяні піджаки у Жачева і активіста і всією цією теплою речовиною закутав Настю. Вона закрила очі, і їй стало легко в теплі і уві сні, ніби вона полетіла серед прохолодного повітря. За поточний час Настя трохи підросла і все більше була схожа на матір.

— Я так і знав, що він сволота, — визначив Жачев про активіста. — Ну що ти тут будеш робити з цим членом ?!

— А що там повідомлено? — запитав Чиклин

.— Пишуть те, що з ними не можна не погодитися!

— А ти спробуй бути не згоден! — в сльозах виголосив активний чоловік.

— Ех, горе мені з революцією, — серйозно засмутився Жачев. — Де ж ти, сама пуща стерва? Іди, дорога, отримати від покаліченого воїна!

Відчувши думку і самотність, не бажаючи без віддачі витратити кошти на державу і майбутнє покоління, активіст зняв з Насті свій піджак: раз його усувають, нехай маси самі гріються. І з піджаком в руці він став посеред Оргдому — без подальшого прагнення до життя, весь в великих сльозах і в тому сумніві душі, що капіталізм, мабуть, може ще з'явитися.

— Ти навіщо дитину розкрив? — запитав Чиклин. — Остудити хочеш?

— Пліщина з нею, з твоєю дитиною! — сказав активіст.

Жачев подивився на Чиклина і порадив йому: — Візьми залізяку, яку з кузні приніс!

— Що ти! — відповів Чиклин. — Я зроду не торкався людини мертвим зброєю: як же я тоді справедливість відчую?

Далі Чиклин спокійно дав активісту ручної удар в груди, щоб діти могли ще сподіватися, а не мерзнути. Усередині активіста пролунав слабкий тріск кісток, і вся людина звалилася на підлогу; Чиклин ж із задоволенням подивився на нього, ніби щойно приніс необхідну користь. Піджак у активіста вирвався з рук і лежав окремо, нікого не покриваючи.

— Накрій його! — сказав Чиклин Жачеву. — Нехай йому тепло стане.

Жачев зараз же одягнув активіста його власним піджаком і одночасно помацав чоловіка — наскільки він цілий.

— Живий він? — запитав Чиклин.

— Так собі, середній, — радіючи, відповів Жачев. — Так це все одно, товариш Чиклин: твоя рука працює, як кувалда, ти тут ні при чому.

— А він гарячої дитини не роздягай! — з образою сказав Чиклин. — Міг чаю зварити і зігрітися.

У селі піднялася сніжна заметіль, хоча бурі було не чутно. Відкривши на перевірку вікно, Жачев побачив, що це колгосп мете сніг для гігієни; мужикам не подобалося тепер, що сніг засиджений мухами, вони хотіли чистішої зими. Відбувшись на Оргдворі, члени колгоспу далі працювати не стали і поникали під навісом в подиві свого подальшого життя. Незважаючи на те, що люди вже давно нічого не їли, їх і зараз не тягнуло на їжу, тому що шлунки були завалені м'ясним достатком ще з минулих днів. Користуючись мирним сумом колгоспу, а також невидимістю активу, дідок кахельного заводу та інші неясні елементи, що були до того в ув'язненні на Оргдворі, вийшли з задніх клітей і різних прихованих перешкод життя і вирушили вдалечінь у свої насущних справах. Чиклин і Жачев притулилися до Насті з обох боків, щоб краще її

берегти. Від свого безвихідного тепла дівчинка стала вся смаглявою і покірною, тільки розум її сумно думав.

— Я знову до мами хочу! — промовила вона, не відкриваючи очей.

— Нема твоєї матері — не радіючи, сказав Жачев. — Від життя всі вмирають — залишаються одні кістки.

— Хочу її кістки! — попросила Настя. — Хто-то це плаче в колгоспі?

Чиклин готово прислухався; але все було тихо кругом — ніхто не плакав, не було від чого заплакати. День уже дійшов до своєї середини, високо світило бліде сонце над округом, якісь далекі маси рухалися по горизонту на невідомі міжпоселенні збори — ніщо не могло шуміти. Чиклин вийшов на ганок. Тихий несвідомий стогін пронісся в мовчазному колгоспі і потім повторився. Звук починався десь в стороні, звертаючись в глухе місце, і не був розрахований на скаргу.

— Це хто? — крикнув Чиклин з висоти ганку на все село, щоб його почув той незадоволений.

— Це молотобоець скиглить, — відповів колгосп, який лежав під навісом. — А вночі він пісні гарчав.

Дійсно, крім ведмеда, заплакати зараз було нікому. Напевно, він уткнувся ротом в землю і вив сумно в глушину ґрунту, не тямлячи свого горя.

— Там ведмідь про щось тужить, — сказав Чиклин Насті, повернувшись в кімнату.

— Поклич його до мене, я теж сумую, — попросила Настя. — Неси мене до мами, мені тут дуже жарко!

— Зараз, Настя. Жачев, повзи за ведмедем. Все одно йому працювати тут нічим — матеріалу немає!

Але Жачев, тільки що зникнувши, вже повернувся назад: ведмідь сам йшов на Оргдвор спільно з Вощевим; при цьому Вощев тримав його, як слабкого, за лапу, а молотобоець рухався поруч з ним сумним кроком. Увійшовши в Оргдім, молотобоець обнюхав лежачого активіста і сів байдуже в кутку.

— Взяв його в свідки, що істини немає, — вимовив Вощев. — Адже він тільки працювати може, а як відпочине, задумається, так нудьгувати починає. Нехай існує тепер як предмет — на вічну пам'ять, я всіх пригощу!

— Частуй прийдешню сволоту, — погодився Жачев. — Бережи для неї жалюгідний продукт!

Нахилившись, Вощев став збирати вийняті Настею старі речі, необхідні для майбутньої помсти, в свій мішок. Чиклин підняв Настю на руки, і вона відкрила свої опалі, висохлі, як листя, змовкнувши очі. Через вікно дівчинка задивилася на близько припалих один до одного колгоспних мужиків, що залягли під навісом в терплячому забутті.

— Вощев, а ведмеда ти теж в брукт понесеш? — перейнялася Настя.

— А то куди ж? Я прах і то берегу, а тут бідна істота!

— А їх? — Настя простягнула свою тонку, як овеча ніжка, недужу руку до лежачого на дворі колгоспу.

Вощев господарськи подивився на дворове місце і, відвернувшись звідти, ще більш похилився своєю нудьгуючою по істині головою. Активіст як і раніше нерухомо мовчав на підлозі, поки задуманий Вощев не зігнувся над ним і не поворухнув його з почуття цікавості перед всяким занепадом життя. Але активіст, причаївшись або померши, нічим не відповів Вощеву. Тоді Вощев присів біля людини і довго дивився в її сліпе відкрите обличчя, віднесене в глиб своєї сумної свідомості. Ведмідь помовчав трохи, а потім знову заскиглив, і на його голос весь колгосп прийшов з Оргдвору в будинок.

— Як же, товариші активи, нам далі-то жити? — запитав колгосп. — Ви журіться про нас, а то нам терпець уривається! Інвентар у нас справний, насіння чисте, пора тепер зимова — нам відчувати нічого. Ви вже постарайтеся!

— Нікому горювати, — сказав Чиклін. — Лежить ваш головний горюн.

Колгосп спокійно придивився до перекинутого активіста, не маючи до нього жалю, але й не радіючи, тому що говорив активіст завжди точно і правильно, цілком за заповітом, тільки сам був до того поганий, що коли все товариство задумало його одного разу одружити, щоб зменшити його діяльність, то навіть найнезначніші на обличчя баби і дівки заплакали від печалі.

— Він помер, — повідомив всім Вощев, підіймаючись знизу. — Все знав, а теж скінчився.

— А може, дихає ще? — засумнівався Жачев. — Ти його спробуй, будь ласка, а то він від мене нічого ще не заробив: я йому тоді додаю зараз!

Вощев знову приліг до тіла активіста, який колись діяв з таким хижим значенням, що вся всесвітня істина, весь сенс життя містилися тільки в ньому і більш ніде, а вже Вощеву нічого не дісталось, крім муки розуму, крім несвідомості в летючому потоці існування і покірності сліпого елемента.

— Ах ти, гад! — прошепотів Вощев над цим безмовним тулубом. — Так ось чому я сенсу не знав! Ти, мабуть, не мене, а весь клас випив, суха душа, а ми блукаємо, як тиха гуща, і не знаємо нічого!

І Вощев вдарив активіста в лоб — для міцності його загибелі і для власного свідомого щастя. Відчувши повний розум, хоча і не вміючи ще вимовити або привести в дію його первісну силу, Вощев встав на ноги і сказав колгоспу:

— Тепер я буду за вас горювати!

— Просимо !! — одноголосно висловився колгосп.

Вощев відчинив двері Оргдома в простір і дізнався бажання жити в цю розгороджену далечінь, де серце може битися не тільки від одного холодного повітря, але і від істинної радості подолання всієї смутної речовини землі.

— Вносите мертве тіло геть! — вказав Вощев.

— А куди? — запитав колгосп. — Адже його без музики ховати ніяк не можна! Заведи хоч радіо! ..

— А ви розкуркульте його по річці в море! — здогадався Жачев.

— Можна і так! — погодився колгосп. — Вода ще тече!

І кілька людей підняли тіло активіста на висоту і понесли його на берег річки.

Чиклин весь час тримав Настю при собі, збираючись піти з нею на котлован, але затримувався умовами, що відбувались.

— З мене звідусіль сік пішов, — сказала Настя. — Неси мене швидше до мами, літній дурень! Мені нудно!

— Зараз, дівчинка, рушимо. Я тебе бігом понесу. Єлисей, іди кликни Прушевського — йдемо, мовляв, а Воцев за всіх залишиться, а то дитина захворіла.

Єлисей сховався і повернувся один: Прушевський йти не захотів, сказав, що він всю тутешню юність повинен спочатку довчити, інакше вона може в майбутньому загинути, а йому її жалко.

— Ну нехай залишається, — погодився Чиклин. — Аби сам цілий був. Жачев як каліка не вмів швидко ходити, він тільки повз; тому Чиклин зметикував зробити так, що Настю велів нести Єлисею, а сам поніс Жачева. І так вони, поспішаючи, вирушили на котлован по зимовому путі.

— Бережіть ведмедя Мишка! — обернувшись, наказала Настя. — Я до нього скоро в гості прийду.

— Будь спокійна, панночка! — пообіцяв колгосп.

До вечірнього часу пішоходи побачили вдалині електричне освітлення міста. Жачев вже давно втомився сидіти на руках Чиклина і сказав, що треба б в колгоспі коня взяти.

— Піші скоріше дійдемо, — відповів Єлисей. — Наші коні вже й їздити відвикли: стоять з давніх-давен! У них і ноги опухли, адже їм тільки й ходу, що корми красти.

Коли подорожні дійшли до свого місця, то побачили, що весь котлован занесений снігом, а в бараці було порожньо і темно. Чиклин, склавши Жачева на землю, став піклуватися над розведенням багаття для зігрівання Насті, але вона йому сказала:

— Неси мене мамині кістки, я хочу їх!

Чиклин сіл проти дівчинки і весь час палив багаття для світла і тепла, а Жачева услав шукати у кого-небудь молоко. Єлисей довго сидів на порозі барака, спостерігаючи ближнє світле місто, де щось постійно шуміло і рівномірно хвилювалося в загальному занепокоєнні, а потім звалився на бік і заснув, нічого не ївши. Мимо барака проходили багато людей, але ніхто не прийшов провідати хвору Настю, тому що кожен нагнув голову і безперервно думав про суцільну колективізацію. Інколи раптом наставала тиша, але потім знову співали далеко сирени поїздів, протяжно спускали пар пальові копри, і кричали голоси ударних бригад, що уперлися в щось тяжке, кругом безперервно нагніталася громадська користь.

— Чиклин, чому я завжди розум відчуваю і ніяк його не забуду? — здивувалася Настя.

— Не знаю, дівчинка. Напевно, тому, що ти нічого доброго не бачила.

— А чому в місті вночі трудяться і не сплять?

— Це про тебе піклуються. — А я лежу вся хвора ... Чиклин, поклади мені мамині кістки, я їх обійму і почну спати. Мені так нудно стало зараз!

— Спи, може, розум забудеш.

Ослабши Настя раптом підвелася і поцілувала схилоного Чиклина в вуса — як і її мати, вона вміла перша, не попереджаючи, цілувати людей. Чиклин завмер від повторів щастя свого життя і мовчки дихав над тілом дитини, поки знову не відчув заклопотаності до цього маленького, гарячого тулубу. Для охорони Насті від вітру і для загального зігрівання Чиклин підняв з порога Єлисея та поклав його збоку дитини.

— Лежи тут, — сказав Чиклин Єлисею, що жахнувся уві сні. — Обійми дівчинку рукою і дихай на неї частіше.

Елісей так і вчинив, а Чиклин приліг в стороні на лікоть і дрімаючи чуйно слухав головою тривожний шум на міських спорудах. Біля півночі з'явився Жачев; він приніс пляшку вершків і два тістечки. Більше йому нічого дістати не вдалося, так як всі новодіючі не були присутні на квартирах, а шикували десь на стороні. Виклопотавши всього себе, Жачев зважився зрештою оштрафувати товариша Пашкіна як найнадійніший свій резерв; але і Пашкіна вдома не було — він, виявляється, був присутній з дружиною в театрі. Тому Жачев довелося з'явитися на виставі, серед темноти і уваги до якихось елементів, що мордувались на сцені і голосно вимагати Пашкіна в буфет, зупиняючи дію мистецтва. Пашкін миттєво вийшов, безмовно купив для Жачева в буфеті продуктів і поспішно пішов в залу вистави, щоб знову там хвилюватися.

— Завтра треба знову до Пашкіна сходити, — сказав Жачев, заспокоюючись в дальньому кутку барака, — нехай грубку ставить, а то в цьому дерев'яному ешелоні до соціалізму не доїдеш! ..

Рано вранці Чиклин прокинувся; він змерз і прислухався до Насті. Було трохи світло і тихо, лише Жачев бурчав уві сні свій неспокій.

— Ти дихаєш там, середній чорт! — сказав Чиклин до Елісея.

— Дихаю, товариш Чиклин, а як же ні? Всю ніч дитини теплом обдавав!

— Ну?

— А дівчисько, товариш Чиклин, не дихає: похолодала з чогось!

Чиклин повільно піднявся з землі і зупинився на місці. Постоявши, він пішов туди, де лежав Жачев, подивився — чи не знищив каліка вершки і тістечка, потім знайшов віник і очистив весь барак від налетів різного сміття, що скупчилося за безлюдний час. Положивши віник на його місце, Чиклину захотілося рити землю; він зламав замок з забутої комори, де зберігався запасний інвентар, і, витягнувши звідти лопату, не поспішаючи пішов на котлован. Він почав рити ґрунт, але ґрунт вже зрісся, і Чиклину довелося сікти землю на брили і вивертати її геть цілими мертвими шматками. Глибше пішло м'якше і тепліше; Чиклин втикався туди січними ударами залізної лопати і скоро зник у тишу надр майже на весь свій зріст, а й там не міг втомитися і став громити ґрунт вбік, пробив земну тісноту вшир. Потрапивши в самородну кам'яну плиту, лопата зігнулася від потужності удару, — тоді Чиклин закинув її разом з рукояткою на денну поверхню і притулився головою до оголеної глини. В цих діях він хотів забути зараз свій розум, а розум його нерухомо думав, що Настя померла.

— Піду за іншою лопатою! — сказав Чиклин і виліз з ями.

В бараці він, щоб не вірити розуму, підійшов до Насті і спробував її голову; потім він притулив свою руку до чола Єлисея, перевіряючи його життя по теплу.

— Чому ж вона холодна, а ти гарячий? — запитав Чиклин і не чув відповіді, тому що його розум тепер сам забувся.

Далі Чиклин сидів весь час на долівці, і Жачев, що прокинувся, теж перебував з ним, зберігаючи нерухомо в руках пляшку вершків і два тістечка. А Єлисей, який всю ніч без сну дихав на дівчинку, тепер втомився і заснув поруч з нею і спав, поки не почув ржучи голоси рідних усупільнених коней. В барак прийшов Вощев, а за ним Медведєв і весь колгосп; коні ж залишилися чекати зовні.

— Ти що? — побачив Вощева Жачев. — Ти навіщо залишив колгосп, або хочеш, щоб померла вся наша земля? Може заробити від усього пролетаріату захотів? Так підходь до мене — отримаєш як від класу!

Але Вощев вже вийшов до коней і не дослухав Жачева. Він привіз в подарунок Насті мішок спеціально відібраного брукхту у вигляді рідкісних, непроданих іграшок, кожна з яких є вічна пам'ять про забуту людину. Настя хоча і дивилася на Вощева, але нічому не зраділа, і Вощев доторкнувся до неї, видячи її відкритий замовкший ріт і її байдуже, втомлене тіло. Вощев стояв у подиві над цією стихлою дитиною, він уже не знав, де ж тепер буде комунізм на світі, якщо його немає спочатку в дитячому почутті і в переконаному враженні? Навіщо йому тепер потрібен сенс життя і істина всесвітнього походження, якщо немає маленької, вірної людини, в якій істина стала б радістю і рухом? Вощев погодився б знову нічого не знати і жити без надії в тьмяному бажанні марного розуму, аби дівчинка була цілою, готовою на життя, хоча б і змучилася за плином часу. Вощев підняв Настю на руки, поцілував її в губи, що розпалися, і з жадібністю щастя притиснув її до себе, знайшовши більше того, що шукав.

— Навіщо колгосп привів? Я тебе питаю вдруге! — звернувся Жачев, не випускаючи з рук ні вершків, ні тістечок.

— Мужики в пролетаріат хочуть зараховуватися, — відповів Вощев.

— Нехай зараховуються, — сказав Чиклин з землі. — Тепер треба ще ширше і глибше рити котлован. Нехай в наш будинок влізе всяка людина з барака і глиняної хати. Кличте сюди всю владу і Прушевського, а я рити піду.

Чиклин взяв лом і нову лопату і повільно пішов на дальній край котловану. Там він знову почав розверзати нерухому землю, тому що плакати не міг, і рив, не в силах втомитися, до ночі і всю ніч, поки не почув, як тріскаються кістки в його робочому тулубі. Тоді він зупинився і глянув кругом. Колгосп йшов слідом за ним і не перестаючи рив землю; всі бідні і середні мужики працювали з такою ретельністю життя, ніби хотіли врятуватися навіки в прірви котловану. Коні також не стояли — на них колгоспники, сидячи верхи, возили в руках бутовий камінь, а ведмідь тягав цей камінь пішки і роззявляв від натуги пащу. Тільки один Жачев ні в чому не брав участь і дивився на всю риючу працю поглядом скорботи.

— Ти що сидиш, як службовець який? — запитав його Чиклин, повернувшись в

барак. — Взяв би хоч лопати поточив!

— Не можу, Микито, я тепер ні в що не вірю! — відповів Жачев цього ранку другого дня.

— Чому, стерво?

— Ти ж бачиш, що я каліка імперіалізму, а комунізм — це дитяча справа, за те я і Настю любив ... Піду зараз на прощання товариша Пашкіна уб'ю.

І Жачев поповз в місто, більш вже ніколи не повернувшись на котлован. Опівдні Чиклин почав копати для Насті спеціальну могилу. Він рив її п'ятнадцять годин поспіль, щоб вона була глибока і в неї не змогли б проникнути ні хробак, ні корінь рослини, ні тепло, ні холод і щоб дитину ніколи не потурбував шум життя з поверхні землі. Гробове ложе Чиклин видовбав у вічному каменю і приготував ще особливу, у вигляді кришки, гранітну плиту, щоб на дівчинку не лягла величезна вага надгробової землі. Відпочивши, Чиклин взяв Настю на руки і дбайливо поніс її класти в камінь і закопувати. Час був нічний, весь колгосп спав в бараці, і тільки молотобоець, відчувши рух, прокинувся, і Чиклин дав йому доторкнутися до Насті на прощання.

© Віктор Часник. Переклад з російської. 2020.